

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
УКРАЇНИ**

А. В. САВЧЕНКО

МОТИВ І МОТИВАЦІЯ ЗЛОЧИНУ

Київ • Атіка • 2002

*Рекомендовано до друку
спеціалізованою Вченою радою
Національної академії внутрішніх справ України*

Науковий редактор
Коржанський М. Й. – доктор юридичних наук, професор*

Савченко А. В.
С12 Мотив і мотивація злочину. Монографія. – К.:
Атіка, 2002. – 144 с.
ISBN 966-8074-31-9

У монографії в руслі кримінального права і законодавства розглядається комплекс теоретичних і практичних питань, пов'язаних з дослідженням поняття, змісту, сутності, функцій мотиву і мотивації злочину. Особлива увага приділяється практичному значенню правильної оцінки мотиву злочину, її врахуванню в судово-слідчій практиці та в діяльності органів внутрішніх справ. Досліджується вплив мотиву на кваліфікацію злочинів і призначення покарання. Вносяться пропозиції щодо удосконалення законодавства та практики його застосування.

Видання розраховане на студентів, слухачів, аспірантів та викладачів юридичних вищих навчальних закладів, науковців, працівників суду, прокуратури, адвокатури, співробітників слідчих та оперативних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державної податкової адміністрації України, а також на працівників інших державних органів, юридичних консультантів та всіх, хто цікавиться проблемами кримінального права і законодавства України.

ББК 67.9(4УКР)308

ISBN 966-8074-31-9

© А В Савченко, 2002,
© Видавництво «Атіка», 2002

Передмова	4
Вступ	6
Розділ 1. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ МОТИВУ ЗЛОЧИНУ	9
1.1. Визначення поняття мотиву злочину	9
1.2. Кримінально-правовий та кримінологічний зміст мотиву злочину	15
1.3. Класифікація мотивів злочину	26
Розділ 2. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ МОТИВАЦІЇ ЗЛОЧИНУ	32
2.1. Визначення поняття мотивації злочину	32
2.2. Кримінологічна сутність мотивації злочину	38
2.3. Особливості типів мотивації злочинів	51
2.3.1. Мотивація злочинної діяльності	52
2.3.2. Мотивація імпульсивних злочинів	60
2.3.3. Мотивація звичних злочинів	64
2.3.4. Мотивація необережних злочинів	67
Розділ 3. ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРАВИЛЬНОЇ ОЦІНКИ МОТИВУ ЗЛОЧИНУ	72
3.1. Практичний сенс знання мотиву злочину	72
3.1.1. Врахування мотиву злочину у судово-слідчій практиці (на основі аналізу кримінальних справ про умисні вбивства)	81
3.1.2. Врахування мотиву злочину у практичній діяльності органів внутрішніх справ (на основі аналізу експертного опитування)	91
3.2. Мотив злочину та кваліфікація злочинів	99
3.3. Мотив злочину та призначення покарання	112
<i>Висновки і пропозиції</i>	120
<i>Посилання на використані джерела</i>	124
<i>Додатки</i>	136

Передмова

Суттю людської діяльності, що визначає її характер і особливості, є *мотив* – як її ядро, осередок. Вчені, об'єктом дослідження яких є людська психологія та людська діяльність (С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, Д. Узнадзе, Л. Виготський, Р. Немов, Є. Ільїн, А. Зелінський та інші), зазначають, що всіляка людська діяльність – завжди вмотивована. Безмотивної діяльності людини не існує. Мотив є двигуном будь-якої людської діяльності. А якщо так, то не може бути безмотивної злочинної діяльності – як особливої, специфічної поведінки людини.

Першим з радянських науковців звернув увагу на всезагальний характер мотиву злочину професор П. Дагель¹, а Б. Петелін в одній із своїх робіт категорично заявив: «безмотивних преступлений не бывает»². Однак навіть у новітніх підручниках зазначається, що «мотив і мета в структурі суб'єктивної сторони є *факультативними ознаками*»³, що «мотив і мета – це факультативні ознаки суб'єктивної сторони складу злочину»⁴. Як може діяти людина невмотивовано – автори цих підручників не пояснюють, ігноруючи висновки науки психології про людську поведінку і діяльність.

Головна наукова цінність роботи А. Савченка полягає в тому, що він обґрунтував і науково довів, що безмотивних злочинів немає, навіть необережних. Кожен неупереджений читач переконується у тому, що висновки А. Савченка науково обґрунтовані та логічні. Вони повністю впливають із наук психології і філософії, якими доведено: нічого у світі не робиться без інтересу, без бажання. Саме *дією* у кримінальному праві і законодавстві визнається лише такий

вчинок, у якому знаходить свій вияв воля. Без волі людина не діє. Але бездіяльність – це теж прояв волі.

При вчиненні будь-якого злочину треба шукати його мотив. У своєму курсі лекцій з кримінального права я мав всі підстави говорити, що, поки є невідомим, невстановленим мотив вчинку, не можна сказати, *що* трапилось, – злочин чи подвиг.

Важливим є те, що автор наводить чимало практичних прикладів, які свідчать: без встановлення *мотиву* неможливо ні з'ясувати суспільну сутність злочину, ні піддати його кримінально-правовій кваліфікації.

Вияв мотиву злочину має особливе значення для оперативної роботи у розкритті злочинів. З пошуків мотиву злочину повинна починатися будь-яка діяльність, спрямована на викриття злочину і злочинця. Ще юристи Стародавнього Риму виробили правило: «*Qui bono, qui prodest?*» («Кому це вигідно, для чийого блага це було скоєно?») Відповідь на це запитання вказує на суб'єкта злочину, на його автора, творця. Будь-яка недооцінка мотиву злочину, як його обов'язкової ознаки, завжди призводить до суттєвих помилок і невдач у розслідуванні злочину. Згадаймо: лейтенант Коломбо завжди починав пошуки вбивці зі з'ясування *мотиву* вбивства і тому завжди мав успіх у викритті вбивці.

Монографія А. Савченка буде вельми корисною для всіх тих, хто займається розкриттям злочинів і викриттям злочинців.

М. Й. Коржанський,
доктор юридичних наук, професор

¹ Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве. – Харьков: Изд-во ДВГУ, 1968; Дагель П. С. Неосторожность: уголовно-правовые и криминологические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1977.

² Петелин Б. Безмотивных преступлений не бывает // Советская юстиция. – 1973. – № 22. – С. 14.

³ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ-Харків, Юрінком Інтер-Право, 2001. – С. 163.

⁴ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін.; Відп. ред. Кондратьєв Я. Ю.; Наук. ред. Клименко В. А. та Мельник М. І. – К., Правові джерела, 2002. – С. 150.

Вступ

Сучасний етап розвитку нашої держави та суспільства вимагає докорінних змін у ставленні до людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки, які згідно зі ст. 3 Конституції України визнаються найвищою соціальною цінністю. Новий погляд на людину має виходити з того, що вона є активним учасником суспільних відносин, суб'єктом перетворення об'єктивної реальності і водночас не позбавлена своєї суто людської природи, неповторних індивідуальних властивостей, внутрішніх (суб'єктивних) особливостей. Ускладнення соціальних відносин в останні десятиліття викликало помітну інтенсифікацію досліджень, присвячених, зокрема, проблемам суб'єктивних факторів у актах поведінки людини, серед яких на перший план висувуються питання мотиву і мотивації як найбільш конструктивних і визначальних складових чинників людської діяльності.

Мотив і мотивація людської поведінки та діяльності є об'єктом дослідження багатьох наук, що підкреслює актуальність, складність і багатогранність даної проблеми, яка набула комплексного та міжгалузевого характеру. В цьому плані не стоять осторонь і юридичні науки. Вчені зосереджують увагу, зокрема, на вивченні *мотиву і мотивації злочину* – як специфічного різновиду людської поведінки. Цей об'єкт дослідження включає вивчення таких понять, як: потреби, наміри, прагнення, інтереси, спонуки, цілі та емоції, якими керується особа злочинця; а також зовнішні фактори, що впливають на злочинну поведінку, тощо.

При характеристиці злочинів мотив і мотивація мають не тільки самостійне кримінально-правове та кримінологічне значення, а й відіграють одну з визначальних і провідних ролей. Дане твердження видається закономірним висновком з таких положень: вчинення злочину, як і будь-якої іншої поведінки чи діяльності особи, є результатом процесу мотивації; саме в ході цього процесу виникає мотив, який здійснює безпосередній вплив на всі структурні компоненти мотивації та перебуває у найщільнішому зв'язку з усіма ознаками суб'єктивної сторони складу злочину (виною, метою, емоційним станом). Звідси, неможливо правильно та повною мірою визначити кримінально-правовий і кримінологічний зміст внутрішніх (а певною мірою і зовнішніх) складових конкретного злочину, не з'ясувавши питання, чому було вчинено суспільно небезпечне діяння, іншими

словами, – якими були його спонукальні мотиви та характер мотивації.

Разом з тим, мотив і мотивація злочину – неоднорідні поняття. Спроба надати їм однакову характеристику (в межах дослідження тільки мотиву або тільки мотивації) не в змозі повністю охопити всю сукупність подібностей і відмінностей між ними. Тому з'ясування ролі мотиву і мотивації при вчиненні злочину потребує більш детального розкриття кожного з цих феноменів.

У спеціальній літературі проблема мотиву і мотивації злочину розроблялася багатьма вітчизняними вченими і науковцями з країн СНД. Дослідження проводили такі сучасні вчені, як: Ю. М. Антонян, Б. О. Вікторов, Б. С. Волков, П. С. Дагель, Н. О. Дремова, А. П. Закалок, А. Ф. Зелінський, К. Є. Ігошев, В. О. Коновалова, Д. П. Котов, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, Н. Ф. Кузнецова, В. М. Кудрявцев, В. В. Лунєєв, П. П. Михайленко, А. В. Наумов, Б. Я. Петелін, С. А. Тарарухін, А. П. Тузов, І. Г. Філановський, Б. В. Харазішвілі, В. І. Шакун та інші, а також криміналісти кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Л. Є. Владимиров, М. С. Таганцев, І. Я. Фойницький, М. П. Чубинський та ін.

Дослідження цих авторів, безумовно, сприяли вивченню та подальшій розробці проблеми мотиву і мотивації злочину. Однак було б завчасно вести мову про те, що дана проблема вичерпана, оскільки навіть її основні теоретичні положення досі залишаються не до кінця з'ясованими та досить суперечливими. В першу чергу, це стосується визначення понять мотиву і мотивації злочину, з'ясування їх змісту, структури, сенсу та функцій при вчиненні як всіх злочинів, так і їх окремих груп, а також класифікації мотивів та специфіки типів мотивації злочину. Надзвичайно важливим є і розкриття практичного (прикладного) значення мотиву злочину.

Правильне розуміння мотиву і мотивації злочину в теоретичному плані є вкрай необхідним у діяльності правоохоронних органів і суду. Особливо важливе це при визначенні, встановленні і закріпленні мотивів злочину в процесі розслідування та розгляду кримінальних справ. Значні труднощі виникають на практиці (стосовно місця та ролі мотиву злочину) при кваліфікації злочинів і призначенні покарання за їх вчинення.

Аналіз законодавства, літературних джерел і судово-слідчої практики, застосування соціологічних методів дослідження дозволяють стверджувати, що в теперішній час вирішення проблеми мотиву і мотивації злочину потребує

якісно нових підходів щодо їх розуміння і, отже, щодо теоретичних розробок в цій галузі.

Специфіка мотиву і мотивації злочину вимагає поглиблених досліджень із залученням новітніх досягнень психології, соціології, етики та інших галузей знань, що сприятиме повному і всебічному розумінню зазначених категорій. У цьому зв'язку корисним буде вивчення зарубіжного досвіду. Питання мотиву і мотивації злочину, їх поглиблене вивчення набувають виключної актуальності в сьогоденних умовах, коли прийнято та введено в дію новий Кримінальний кодекс України (далі – КК України).

Подальша розробка даної проблеми неодмінно слугуватиме на користь правотворчій практиці, правозастосовній діяльності та всьому комплексу заходів у сфері боротьби зі злочинністю в Україні.

Розділ 1

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ МОТИВУ ЗЛОЧИНУ

1.1. Визначення поняття мотиву злочину

Ні в психологічній, ні в юридичній літературі поки що не вироблено загальновизнаного поняття як мотиву людської поведінки або діяльності, так і поняття мотиву злочину. На наш погляд, можна виділити два важливих підходи щодо розуміння мотиву, які існують сьогодні в психології: 1) зарубіжна (західна) психологічна думка; 2) вітчизняна психологічна думка.

Зарубіжна (західна) психологічна думка висвітлює питання мотиву в межах найрізноманітніших теорій і концепцій, представлених багатьма психологічними школами і напрямками: інтроспективної психології, психоаналізу, біхевіоризму, гештальтпсихології тощо. Часом під гаслами розгляду детермінант людської поведінки відбувається різноплановий аналіз всього що завгодно, але тільки не мотивів. У свою чергу, опис та обґрунтування концепції мотиву та його похідних елементів базується на величезній кількості математичних формул, схем, графіків, а також специфічної термінології. З мотивами ототожнюються такі поняття, як «інстинкт» – у У. Мак-Дауголла [1], «потяг» – у З. Фрейда [2], «драйв» – у К. Халла [3]. Іноді зміст мотивів розкривається через їх співвідношення з певними типами реакцій поведінки: «потребою у досягненні» – у Д. Мак-Клелланда [4], «потребою у самоактуалізації» – у А. Маслоу [5] та ін.

Останнім часом у працях західних вчених-психологів спостерігається спроба узагальнити увесь той величезний, накопичений роками матеріал щодо проблеми мотиву поведінки людини, що призводить до видання реферативних оглядів. Сучасному стану розробки питань, що обіймають проблему мотиву, присвячене комплексне дослідження Х. Хекхаузена, який визначає мотив як «бажаний цільовий стан у рамках відношення «індивід – середовище» [6, С. 34]. Намагання вченого дати специфічне трактування як феномену мотиву, так й іншим психологічним явищам і процесам, призводять до того, що поняття мотиву набуває зовсім іншого звучання: мотив вже розуміється «не як сумарна, раз і назавжди фіксована особистісна властивість, але як система релевантних мотивації когнітивних процесів»

[7, С. 195]. Таке неоднорічне ставлення до визначення мотиву, а також згадування про нього в якості «конструкта мислення» [6, С. 37], тобто теоретичної побудови, певної абстрактної моделі, дає підстави деяким психологам при посиланні на Х. Хекхаузена (а він начебто уособлює в собі всю сучасну західну психологічну думку щодо проблеми мотиву) стверджувати, що насправді в зарубіжних психологічних теоріях поняття мотиву не існує [8, С. 27].

Це твердження є близьким до істини ще і тому, що у більшості західних теорій і концепцій розгляд мотивів відбувається шляхом біологізації їх сутності, нехтуванням впливу соціальних детермінант і застосуванням ідеалістичних і метафізичних методів досліджень. Все це в кінцевому підсумку не дозволяє дійсно науково підійти до вирішення проблеми мотиву людської поведінки та діяльності.

Що стосується праць вітчизняних психологів, то, за нашим переконанням, в них накопичені необхідні дані для подальшого уточнення деяких вихідних наукових позицій, а звідси – і для більш широкого та глибинного дослідження проблеми мотивів.

Під мотивом (від латинського «movere» – *рухаю, штовхаю*) у загальній психології розуміють те, що спонукає діяльність людини, те, чому здійснюється така діяльність [9, С. 96; 10, С. 61]. Однак зазначене поняття мотиву далеко не єдине, воно може бути схожим або відмінним від тих визначень мотиву, які мають місце в психологічній літературі, а саме: «більш чи менш адекватно усвідомлена спонукка виступає як мотив» [11, С. 542]; «предмет потреби ... ми називаємо мотивом діяльності» [12, С. 12]; «мотив – те, що спонукає людину до діяльності і надає її діяльності осмисленості» [13, С. 84]; «мотив – це конкретизована потреба, яка виявляється в тих чи інших предметах» [14, С. 92]; «мотив – це те, що належить самому суб'єкту поведінки, є його сталою особистісною властивістю, що зсередини спонукає до вчинення певних дій» [15, С. 392]; «мотив – це усвідомлена індивідом спонукка його дій та поведінки, досягнута через зіставлення предмета потреби (чи потягу, прагнення, бажання), емоційного або афективного змісту переживання цієї потреби та очікуваного результату її задоволення» [16, С. 246]; «мотив – це відносно сталі прояви, атрибути особи» [17, С. 6] тощо.

З приводу наявності різноманітних визначень поняття мотиву О. М. Леонтьєв зазначав, що під цим терміном у сучасній психології розуміють зовсім різні явища – інстинктивні імпульси, біологічні потяги й апетити, а рівно

переживання емоцій, інтереси, бажання, а також життєві цілі й ідеали і, навіть, «подразнення електричним струмом [18, С. 189]. До цього переліку мотивів можна віднести й уявлення, ідеї, почуття [19], психічні процеси, стани, властивості особистості [20], прагнення, хотіння [21], переконання [22], морально-політичні настанови, помисли [23]. Виходячи з наведеного, слід констатувати, що психологія розглядає мотив як реально існуючу психологічну категорію, однак відносить до неї зовсім різні психологічні феномени.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. проблема мотиву в юридичному аспекті знайшла своє втілення в працях цілої низки видатних вчених-правників (І. Я. Фойницького, М. П. Чубинського, М. С. Таганцева, Л. Є. Владимірова, Л. І. Петражицького, С. В. Познишева) [24–29]. Аналіз наукових досліджень цих авторів свідчить про те, що в більшості випадків мотив розглядався ними як суттєва ознака при визначенні психічного ставлення особи до свого злочинного діяння та наслідків. Правниками не заперечувалося велике значення психологічного підґрунтя в мотиві злочину.

У цьому зв'язку, наприклад, відомий фахівець у галузі права М. П. Чубинський бачив у мотиві первісну ланку вольового процесу і підкреслював, що мотив є виток злочину, конкретним фактом, що підлягає обов'язковому судовому розгляду [25, С. 109]. В разі ігнорування мотиву, на думку російського юриста І. Я. Фойницького, виникає загроза неповноти судового дослідження [24, С. 271]. Вчений-криміналіст В. Д. Спасович вельми вдало порівнював кримінальну справу, в якій не було встановлено мотивів злочину, зі статуєю без голови чи без рук, чи без тулуба [30, С. 628].

Видатний правник М. С. Таганцев називав мотиви підставами, що спонукали особу до злочинної дії [26, С. 235]. Знавцем кримінального процесу Л. Є. Владиміровим наголошувалося, що мотив пояснює виникнення конкретного злочину і має глибоке значення для психологічного розуміння діяння [27, С. 145]. Водночас, цікавими були спроби деяких відомих психологів надати мотиву людської поведінки юридичного змісту. Так, вчений-дослідник М. М. Троїцький вважав, що внаслідок перенесення мотивів, наприклад, посягання на власність є посяганням на індивідуальну свободу людини, на її особистість [31, С. 279].

Ретрогляд на проблему мотиву в юриспруденції є свідченням того, що дана проблема мала особливу значущість в теоретичному та практичному планах. Вчені, які стояли у витоків досліджень мотивів злочину, надавали їм

переважне значення серед ознак суспільно небезпечного діяння, виважено підходили до вивчення зв'язків і закономірностей мотивів, чим були закладені підвалини для подальших наукових розробок у цьому руслі.

У сучасній правовій науці існує багато визначень поняття мотиву злочину. Так, деякі вчені вважають, що мотивом злочину можуть бути почуття (емоції). З цього приводу Б. В. Харазішвілі зауважує, що мотив – це емоційний стан особи, який виявляється у прояві волі, пов'язаної з розумінням необхідності даної поведінки і бажанням її здійснення [32, С. 44]. На інших позиціях стоїть І. Г. Філановський, який відносить до мотиву злочину усвідомлений і конкретно опредмечений інтерес, що спонукав до вчинення суспільно небезпечного діяння [33, С. 46]. На думку А. П. Тузова, мотивами злочинів треба вважати пов'язані із задоволенням певних потреб антисоціальним способом активні стани людської психіки, стани спонукання особи, які визначають її суспільно небезпечно діяння [34, С. 67].

Як спонукання до злочину бачить мотив Б. С. Волков, який визначає його як те, що, відбиваючись у свідомості людини, спонукає її вчинити злочин [35, С. 67], але потім переглядає й уточнює свої позиції, погоджуючись з думкою А. А. Піонтковського про те, що мотив є спонуканням, яким керувалась особа, вчиняючи злочин [36, С. 290; 37, С. 6]. А. В. Наумов підкреслює, що мотив злочину – це усвідомлене спонукання (потреба, почуття тощо) до досягнення певної мети шляхом вчинення злочину [38, С. 13].

Підтримує таку позицію і ряд інших авторів: К. Є. Ігошев, який уявляє мотив як сформоване під впливом соціального середовища і життєвого досвіду особи спонукання, яке є внутрішньою безпосередньою причиною злочинної діяльності і виражає особистісне ставлення до того, на що спрямована злочинна діяльність [39, С. 66]; Д. П. Котов, який вважає, що мотивом злочину може бути народжене системою потреб усвідомлене та оцінене спонукання, що прийнято особою в якості ідеальної підстави і виправдання свого злочинного діяння [40, С. 11]; С. А. Тарарухін – з його баченням мотиву як усвідомленого спонукання (прагнення) до здійснення конкретного цілеспрямованого вчинку (вольового акту), який становить суспільну небезпеку і передбачається кримінальним законом як злочин [41, С. 14] тощо.

Наведені дефініції мотиву злочину свідчать про відсутність однозначного визначення, якоїсь певної згоди щодо його розуміння.

І все-таки необхідно з'ясувати найважливіше питання:

що саме є мотивом – спонука, потреба, предмет потреби, настанова, інтерес, прагнення, бажання чи щось інше?

Якщо категорично підійти до вирішення цього питання, то, наприклад, в разі ототожнення мотиву з будь-якою з вищезазначених категорій, щось одне з них можна було б не розглядати, щоб не вносити зайвої плутанини у понятійний апарат. Припустимо, що наш вибір припаде на *мотив*, і ми назавжди позбавимося цієї категорії, але що робити тоді з рештою феноменів, які претендують на місце мотиву? Зрозуміло, що одностайна відповідь на це запитання неможлива, оскільки відсутня загальновизнана думка й обґрунтовані докази щодо якоїсь певної категорії, що саме її, а не щось інше, слід визнати мотивом. Отже, жодна з психологічних категорій, яку можна уявити в якості мотиву, не може мати пріоритетного значення над усіма іншими.

За таких умов не випадковим є те, що в останні роки в психології досить виразно простежується необхідність узагальненого і цілісного розуміння мотиву. Наприклад, існують пропозиції розглядати мотив як афективно-когнітивне утворення [42, С. 84] або як багатомірне функціональне утворення, що має складний предметний зміст [43, С. 113], або підходити до мотиву як до поняття, яке в узагальненому вигляді являє собою безліч диспозицій (органічних, матеріальних, соціальних, духовних) [15, С. 392]. Звідси випливає, що, певно, є сенс не сперечатись, не вести полеміку про те, що саме слід вважати мотивом, а поєднати (охопити) існуючі точки зору щодо даної проблеми. На цій підставі можна було б в цілому підтримати точку зору Є. П. Ільїна, про те, що під мотивом треба розуміти складний інтегральний (системний) психологічний утвір [44, С. 115].

Якщо прийняти зазначену дефініцію за основу при визначенні поняття мотиву злочину, то при перенесенні її на юридичний ґрунт варто врахувати деякі особливості, що обумовлені специфікою злочину та його мотиву. Тому поняття мотиву злочину, на нашу думку, потребує дещо іншої форми визначення.

По-перше, не слід «ускладнювати» і без того складну ситуацію навколо мотиву, тому термін «складне» не бажано включати до дефініції, тим більше, що «складність» в деякій мірі охоплюється «інтегральним» розумінням мотиву, тобто наявністю стану сполучення окремих диференціальних частин системи в єдине ціле. Подібного роду стан характеризується складністю, напруженістю, щільністю всіх складових елементів і ніколи не буває простим, прозорим.

Інтегральність дозволяє з'ясувати істину та визначити практичну значущість наукового пошуку [45, С. 100].

По-друге, як в кримінальному праві, так і в інших юридичних науках доцільно використовувати словосполучення «психічний утвір» замість «психологічний утвір», що дозволить уникнути певних термінологічних непорозумінь і, насамперед, попередити ототожнення психологічного та юридичного аспекту в мотиві злочину. На підтвердження правильності наших міркувань, хотілося б підкреслити, що в психології мотив за формою прояву – це психічне явище, що стає в тих чи інших умовах спонукою до певної діяльності [46, С. 152].

Отже, бачення мотиву злочину як психічного утвору є цілком припустимим. До речі, слід відмежовувати терміни «утворення» та «утвір». Утворення – це дія, а утвір – це результат дії [47, С. 343]. Мотив як психічний утвір – це не психічний процес, а вже певним чином сформоване психічне явище, яке може складатися не тільки з якогось окремого психічного компонента, а й з їх сукупності. У кожному конкретному злочині цю сукупність можуть створювати зовсім різні компоненти (психічні явища). Уявлення про мотив як про психічний утвір дозволяє об'єднати більшість існуючих точок зору щодо розуміння мотиву злочину, бо кожна з них має право на існування (Рис. 1.1).

Рис. 1.1. Мотив злочину як психічний утвір

По-третє, мотив злочину є не тільки спонукою до суспільно небезпечного діяння, але й підставою для нього. Це означає, що мотив є внутрішнім висхідним моментом злочину, його причиною та приводом. Мотив – це підвалини (підмурки) для кожного суспільно небезпечного діяння. Дослідивши мотив, можна дізнатись про зміст і сенс злочину.

З урахуванням вищенаведеного, пропонуємо визначити **мотив злочину як інтегральний психічний утвір, який спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою.**

Таке розуміння мотиву злочину має багато позитивних рис: 1) наведена дефініція відкриває шлях до найбільш узагальненого уявлення про мотив злочину та може певною мірою претендувати на місце універсального поняття; 2) дефініція мотиву злочину є невід'ємною від уявлення про нього як про комплексну та системну категорію; 3) в межах дефініції мотиву злочину вказується на його **спонукальну та сенсоутворюючу** функції, які характеризують мотив в якості спонуки та сенсу (підстави, підґрунтя) до злочину. Спонукальна та сенсоутворююча функції повинні, на наш погляд, безпосередньо належати мотиву. Саме мотив треба вважати спонукою до злочину, початковою спонукальною причиною, витоком злочину. Однак спонукання неможливо без участі сенсу. За допомогою сенсу пояснюється, *навіщо і для чого* відбувається спонукання до злочину. Кожна людська поведінка або діяльність (в тому числі і злочин) несе в собі певний сенс як для самого суб'єкта, так і для тих, хто його оточує. У своїй сукупності зазначені функції здатні найбільш точно охарактеризувати мотив кожного суспільно небезпечного діяння.

1.2. Кримінально-правовий

психологічний зміст мотиву злочину¹

Для юридичної науки дуже важливим є розкриття кримінально-правового та кримінологічного змісту мотиву злочину. Сучасна доктрина кримінального права бачить у мотиві «спонукання до вчинення злочину» [48, С. 163] або «усвідомлене спонукання особи, яке викликало у неї рішучість вчинення злочину» [49, С. 150], вивчаючи його як одну з ознак суб'єктивної сторони злочину (складу злочину). Крім мотиву, до суб'єктивної сторони злочину відносять вину у формі умислу або необережності, мету та емоційний стан особи під час вчинення злочину. При цьому мотив злочину може належати до:

1) необхідної ознаки суб'єктивної сторони злочину – лише у тих випадках, коли він безпосередньо вказується у кримінальному законі як обов'язкова (конструктивна) ознака даного складу злочину (наприклад, у статтях 148, 172,

¹ Кримінологічну характеристику змісту мотиву злочину ми обмежуємо лише його загальною схемою, оскільки більш широкий його розгляд дається при висвітленні питань про мотивацію злочину.

219, 232, 296, 364 КК України) або впливає із самого змісту диспозиції кримінально-правової норми (наприклад, у статтях 185–191 КК України необхідною ознакою суб'єктивної сторони складів злочинів є корисливий мотив, хоч він безпосередньо і не зазначений законодавцем);

2) кваліфікуючої ознаки суб'єктивної сторони злочину (наприклад, у пунктах 6, 7 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 330, ч. 3 ст. 371, ч. 2 ст. 375 КК України);

3) факультативної ознаки суб'єктивної сторони злочину – в усіх інших випадках.

При визначенні кримінально-правового змісту і значення мотиву злочину найчастіше підкреслюється, що мотив є факультативною, тобто необов'язковою, другорядною ознакою суб'єктивної сторони злочину [50, С. 146–147; 51, С. 16; 52, С. 45]. Мабуть, це твердження має свої витoki з радянської теорії кримінального права, в якій заперечувалася наявність мотиву в кожному суспільно небезпечному діянні і на цьому ґрунті наголошувалося на необов'язковості мотиву як ознаки суб'єктивної сторони злочину [53, С. 134–135; 54, С. 142–143]. Відзначимо, що такі позиції кримінального права видаються спірними, оскільки не відповідають положенням кримінально-процесуального права, яке виходить з того, що мотив має вирішальне правове та процесуальне значення, а звідси – розглядає його як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони злочину та вимагає його встановлення й доказування у кожному злочині.

Зрозуміло, що не можна назвати злочином те суспільно небезпечне діяння, яке не отримало свого процесуального обґрунтування та в якому не були визначені та доведені мотиви. Саме тому кримінально-процесуальний закон зобов'язує доказувати мотив у кожному злочині, незалежно від форми діяння або форми вини. Це означає, що мотив є необхідною складовою ознакою злочину як тоді, коли злочин вчиняється шляхом суспільно небезпечної дії, так і тоді, коли він скоюється шляхом бездіяльності; як тоді, коли має місце умисний злочин, так і тоді, коли – необережний. У п. 2 ст. 64 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України) передбачено, що при провадженні досудового слідства, дізнання і розгляді кримінальної справи в суді підлягають доказуванню винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину. За таких умов виникає необхідність встановлення всієї суб'єктивної сторони складу злочину, причому вина і мотив виступають безпосередніми обставинами, що підлягають доказуванню при

вчиненні кожного суспільно небезпечного діяння. Іншими словами, якщо не встановлено вину та мотив, то немає доказів вчинення особою злочинного діяння, яке містить певний склад злочину.

У цьому аспекті безпідставним є твердження прихильників матеріального права про те, що загальна характеристика предмета доказування в справі повинна складатися лише з тих компонентів суб'єктивної сторони, які належать до обов'язкових ознак складу злочину. Така позиція матеріального права зводить нанівець включення мотиву до предмета доказування, якщо він не є необхідною ознакою складу злочину. А звідси впливає, що, наприклад, при вчиненні умисного вбивства, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК України, до предмета доказування не повинен входити мотив злочину, оскільки закон зовсім не згадує про нього в диспозиції статті. Але це зовсім не означає якусь другорядність або необов'язковість встановлення мотиву.

Для конкретного складу злочину всі ознаки необхідні, тим більше, що стосовно мотиву є пряма вказівка в законі. Ось чому ст. 223 КПК України зобов'язує слідчого зазначати мотиви злочину в описовій частині обвинувального висновку. В свою чергу, і у мотивувальній частині обвинувального вироку суду повинні бути вказані мотиви вчиненого злочину (ст. 334 КПК України). В останньому випадку, якщо суд (суддя), що розглядає кримінальну справу, не встановив дійсні мотиви злочину, не зазначив їх у мотивувальній частині обвинувального вироку, то це слід вважати істотним порушенням кримінально-процесуального закону, а звідси – і підставою для скасування чи зміни вироку [55, С. 80]. На нашу думку, саме подібного роду норма могла б з'явитися у чинному КПК України.

Встановлення мотиву злочину досить часто викликає певні труднощі на практиці через те, що психічна діяльність людини, яка народжує цей мотив, – не на поверхні. Наприклад, Ірпінський міський суд Київської області визнав громадянина П. винуватим у вчиненні злочинів, передбачених ст. 94 і ч. 1 ст. 222 КК України 1960 року. Як видно з обвинувального вироку від 30 травня 1996 року, суд встановив, що 30 квітня 1995 року близько сімнадцятої години підсудний П. прийшов до готелю «Ірпінь» (м. Ірпінь) для зустрічі з Д., з яким був у неприязних стосунках. У туалетній кімнаті готелю під час сварки (хто та як її розпочав – невідомо) П. вистрелив у потерпілого Д. з пістолета марки «ГТ», в результаті чого настала смерть потерпілого. Із матеріалів справи не можна зрозуміти, чому діяння

П. було кваліфіковано судом за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 ст. 222 і саме ст. 94 КК, а не за певним пунктом ст. 93 КК «Умисне вбивство при обтяжуючих обставинах» чи, приміром, за ст. 97 КК «Вбивство при перевищенні меж необхідної оборони». Думається, що однією з головних причин цього була відсутність вказівки суду на мотиви вбивства. А виявлення і розкриття мотиву вбивства могло б суттєво вплинути на вирішення справи по суті.

Дійсно, у вирокі суду немає жодного слова про *мотиви* вчиненого злочину. Невизначеність мотиву вчиненого діяння робить вирок суду не повністю обґрунтованим, оскільки неможливо, щоб одна особа вбила іншу, маючи за мету вбити (як встановив сам суд), не маючи, однак, для цього ніякого мотиву. Не були з'ясовані і причини виникнення сварки у готелі. З показань свідка Х. випливає, що між П. і Д. не було конфліктів, навпаки, останній вважав П. своїм другом. А ось у протоколі допиту підозрюваного містяться твердження самого П. щодо стосунків із Д.: «...він (тобто Д.) хотів викрасти сестру і казав, що знівечить її та я її більше не побачу». Привертають увагу і такі факти у справі, які свідчать, що вбитий Д. чіплявся до дівчини підсудного, позичав у неї гроші та не віддавав їх.

Чи не було це вбивство скоєно в стані необхідної оборони або сильного душевного хвилювання? Виходячи із матеріалів справи, не можна чітко відповісти «так» чи «ні». Щоб правильно зробити висновки про характер і зміст умислу, мети і мотиву, необхідно проаналізувати всі наявні в справі об'єктивні дані в їх сукупності, з урахуванням всіх обставин злочину і відомостей, що характеризують особу винного, його поведінку, попередню діяльність тощо [56, С. 21].

Не встановивши конкретних мотивів вбивства, суд у даному випадку порушив вимоги кримінально-процесуального закону, які були розглянуті вище. Саме про недопустимість помилок у судовій практиці в справах про вбивства і заподіяння тілесних ушкоджень йдеться у постанові Пленуму Верховного Суду України (далі – постанові ПВСУ) від 1 квітня 1994 року № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини», де підкреслюється, що «суди не завжди глибоко з'ясовують мотив ... вбивств або заподіяння потерпілим тілесних ушкоджень». У п. 1 цієї постанови наголошується, що при розгляді справ суди повинні забезпечувати «всебічне, повне та об'єктивне з'ясування події злочину, його наслідків, характеру вини та мотивів діяння...». Згідно з п. 3 постанови мотив злочину

повинен враховуватися судом при призначенні покарання [57, С. 661–662]. Аналогічні положення передбачає і проект нової постанови ПВСУ.

У справі П. суд не здійснив всебічного, повного та об'єктивного з'ясування мотивів вбивства, а тому судовий вирок і призначена підсудному міра покарання у вигляді десяти років позбавлення волі потребують перегляду.

Даний приклад свідчить, що встановлення дійсного мотиву злочину має вирішальне значення навіть у тих випадках, коли мотив не вказується в диспозиції кримінально-правової норми як обов'язкова ознака складу злочину. Але таких прикладів можна навести десятки, сотні, тисячі. Всі вони зумовлюють постановку в кримінально-правовій доктрині питання про визнання мотиву необхідною (поряд з виною) ознакою суб'єктивної сторони злочину.

Ставлення до мотиву як до факультативної ознаки суб'єктивної сторони злочину за суттю розладнує існуючі психологічні засади вчинення самого злочину як специфічного різновиду завжди вмотивованої людської поведінки чи діяльності. Заперечення кримінальним законом обов'язкової наявності мотиву в кожному злочині не відповідає і певним засадам права, оскільки відомо, що ще римські юристи беззастережно дотримувались принципового положення: «Ratio est legis anima (anima legis); mutata legis ratione mutatur et lex», тобто – мотив є душею закону; при зміні мотиву змінюється і закон [58, С. 346].

Мотиву злочину притаманні всі загальнопсихологічні характеристики мотиву людської поведінки та діяльності. В свою чергу, злочин належить до специфічного виду свідомої людської діяльності, тобто є вольовим актом, що передбачає мету, вибір засобів, мотив і оцінку дій [59, С. 60–74; 39, С. 58]. У психологічному аспекті мотив є необхідним, невід'ємним і реально існуючим компонентом у структурі будь-якої діяльності суб'єкта. З цього приводу заслуговують на увагу такі принципові положення психологічних досліджень: поняття діяльності завжди пов'язано з поняттям мотиву; діяльності без мотиву не існує; «немотивована» діяльність – це діяльність, що не позбавлена мотиву, а діяльність з суб'єктивно та об'єктивно прихованим мотивом [18, С. 102]. Без мотиву неможливо розкрити психічну природу діяльності [9, С. 96].

Оскільки кожна людська діяльність здійснюється вмотивовано, тобто з певним мотивом, то і в злочині, як у специфічному різновиді діяльності людини, завжди є присутнім мотив. «Безмотивних злочинів немає, як немає безмотивної

поведінки взагалі» [60, С. 53]. Слід зазначити, що діяльність у психології визначається як цілісний вмотивований акт поведінки [61, С. 268]. Отже, і в діяльності, і в поведінці суб'єкта обов'язково знаходить своє виявлення мотив. Хоча справедливо, на наш погляд, зазначається, що поняття поведінки та діяльності співвідносяться як перехресчувані поняття [62, С. 6].

Проте у своєму юридичному значенні злочин розуміється не як поведінка або діяльність суб'єкта, а як його суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), про що зазначається у ст. 11 КК України. Злочин як діяння – це не лише одна дія, але й дві дії, їх серія, система, поведінка індивідуума, його діяльність в цілому, в тому числі і тривала бездіяльність, невиконання належних дій, вимог, обов'язків і, навіть, певний стан у вигляді дезертирства, незаконного зберігання зброї, перебування в якості втікача, входження в злочинне товариство чи належність до нього тощо [63, С. 4].

З психологічного погляду, діяння обґрунтовується як форма прояву активності суб'єкта, що визначається її соціально значущими результатами, відповідальність за які несе сам суб'єкт, навіть в тому разі, коли вони виходять за межі його намірів [64, С. 99–100]. Отже, фактично, мова йде про діяльність. Як правило, психологами застосовується саме діяльнісний підхід при вивченні мотивованої людської поведінки або діяння, в тому числі і злочинної [65, С. 83].

Діяльність є свідомою, вольовою, мотивованою, цілеспрямованою поведінкою людини, вона виступає однією з форм людської активності і на цьому ґрунті співвідносяться з діянням, причому поняття діяння має більш соціальні та юридичні відтінки, ніж психологічні.

Мотив є рушійною силою злочинного діяння, його внутрішнім джерелом, звідси злочин – це лише форма виразу й об'єктивізації мотиву суб'єкта. Отже, мотив є обов'язковою і невіддільною ознакою злочинного діяння, він є присутнім у кожній із складових частин діяння – дії або бездіяльності. Багато вчених-правників (П. С. Дагель [66, С. 188], Б. С. Волков [67, С. 9], Д. П. Котов [40, С. 45], А. Ф. Зелінський [68, С. 63], С. А. Тарарухін [59, С. 70–71], В. В. Лунєєв [69, С. 43], М. Й. Коржанський [70, С. 247], П. А. Воробей [71, С. 89] та ін.) відносять мотив до обов'язкової (необхідної) ознаки злочину (суб'єктивної сторони злочину), такої, без якої вчинення злочину неможливе. Незважаючи на це, фундаментальні позиції кримінального права залишаються незламними: серед суб'єктивних ознак злочину на перше міс-

це висувається вина і лише вина, визнається обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони кожного злочину. Але до недавнього часу вина, формально залишаючись інструментом права, фактично виконувала партійно-класові функції. Достатньо було встановити вину, щоб визнати особу злочинцем, повісити на неї тавро «ворог народу», засудити або розстріляти. При цьому зовсім не досліджувалися реальні мотиви злочину, що призводило до об'єктивного ставлення у вину не тільки в умисних, але й у необережних злочинах, хоча жодну з форм вини не можна правильно зрозуміти без з'ясування психологічної сутності злочину, його справжніх мотивів. Тільки після встановлення мотиву можна дослідити вину суб'єкта, розкрити її зміст, сутність, форму та ступінь. Врешті-решт саме мотив є спонукою та підставою для злочину, він пояснює психологічну сутність злочинного діяння і дає відповідь на питання «чому вчиняється злочин?», «який його сенс?».

Нормативістські позиції в кримінальному праві висувають один-однісінький доказ щодо факультативності мотиву як ознаки суб'єктивної сторони злочину: в диспозиціях переважної більшості статей чинного КК України відсутні вказівки на мотив, а тому він не є обов'язковою ознакою складу злочину. З таким же успіхом можна стверджувати (і це було б цілком логічним), що і вина не є обов'язковою ознакою, бо її форма (умисел чи необережність) також не завжди згадується в диспозиціях КК України. Але, на відміну від мотиву, вина закріплена кримінальним законодавством як обов'язкова ознака злочину. За цих обставин ніколи не можна виходити з такого роду аргументу: якщо мотив не зазначається у нормі права, значить він вважається таким, що не має значення (байдужий) для державної кваліфікації юридично значущої поведінки злочинця [72, С. 120].

Коли стверджується, що у вчиненому є склад злочину, це означає, що фактичні обставини злочину (зовнішня сторона діяння) свідчать про те, що він вчиняється конкретно особою, наділеною всіма ознаками суб'єкта стосовно даного факту, яка діє винно (умисно або необережно) і вмотивовано [73, С. 12–13]. На підставі ст. 24 КК України в кримінальному праві розрізняють злочини з прямим і непрямим умислом. Існування мотиву в злочині декотрі вчені пов'язують з прямим умислом [74, С. 97]. Загальними ознаками як для прямого, так і для непрямого умислу є складові інтелектуального моменту: усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності) та передбачення його суспільно небезпечних наслідків.

Підставою для розмежування цих видів умислу є вольова ознака: при прямому умислі суб'єкт бажає настання суспільно небезпечних наслідків, а при непрямому – хоча і не бажає, але свідомо припускає їх настання. У матеріальних складах при вчиненні злочину з прямим умислом мотив безпосередньо виявляється не лише у вчиненні суспільно небезпечного діяння, але й у настанні суспільно небезпечних наслідків такого діяння. Мотив проходить крізь причинний зв'язок між злочинним наслідком і злочинним діянням. Звідси – зв'язок між мотивом і метою є безпосереднім. Мета, що досягається певним мотивом, неодмінно поєднує у собі і бажаний результат. Досягнення мети означає, що спонукання діяння мотивом закінчилося і певна потреба задовольнилася.

При вчиненні злочину з непрямим умислом мета на досягнення результату, що фактично настає, не є бажаною, а лише свідомо припустимою. Відбувається незбіг мети і результату. Проте це не свідчить, що у злочинця зовсім відсутня якась мета. Просто у таких випадках мотивом передбачається якась інша мета. Отже, у злочинах з непрямим умислом мотив спонукає тільки суспільно небезпечне діяння, тобто мотив зрушується на самі дії, а не на фактичний результат. За таких умов мотив все ж таки здатний охопити настання суспільно небезпечних наслідків, бо особа має вибір, свободу волі, на ґрунті яких вона спроможна зрозуміти, що її байдужість (свідоме припущення) до суспільно небезпечних наслідків може призвести до настання їх неминучості, тим більше, що особа вже передбачає настання таких злочинних наслідків.

У необережних злочинах суб'єктивна сторона їх складу не обмежується аналізом лише вини, а включає й інші ознаки, в тому числі мотив. Однак питання щодо наявності мотиву в необережних злочинах ще й досі залишається теоретично невирішеним. Викликає здивування позиція тих правників, які категорично заперечують наявність і кримінально-правове значення мотивів у необережних злочинах [75, С. 184; 76, С. 98]. Зауважимо, що до 60-х років питання про мотиви злочинної необережності у радянській кримінально-правовій літературі майже не розглядалися. Кримінолог П. С. Дагел був, мабуть, першим, хто на підставі вивчення автотранспортних злочинів дійшов висновку про наявність у них мотивів [77, С. 89].

На наш погляд, дослідження мотивів ніколи не повинно бути обмежене лише сферою умисних злочинів. Якщо в умисних злочинах важливо і достатньо з'ясувати мотив

прийняття рішення про вчинення злочину, то в необережних злочинах можна виділити: а) загальний мотив і кінцеву мету поведінки суб'єкта; б) мотив і мету порушення правил безпеки, якщо ці правила були суб'єктом порушені свідомо; в) мотив і мету поведінки в екстремальній (наприклад, аварійній) ситуації, коли суб'єкт усвідомлює уявлену небезпеку спричинення шкоди [78, С. 209]. Ці мотиви можуть мати різний характер і оцінюватися неоднаково. Основне ж місце серед зазначених мотивів має належати мотивам порушення правил безпеки, тому що саме з цим порушенням пов'язане юридичне і моральне засудження винного [79, С. 54].

Саме це дозволяє стверджувати, що при вчиненні необережних злочинів мотив не поширюється на суспільно небезпечні наслідки, а лише обумовлює вчинення певної діяльності, що призводить до даних наслідків [80, С. 42]. Але навряд чи буде правильним вести мову не про мотиви злочину, а про мотиви суспільно небезпечної поведінки, що призвела до злочину [81, С. 80; 33, С. 49]. Адже якщо дія суб'єкта, хоча б і необережна, є злочинною, то мотив дії і є мотивом цього злочину [82, С. 268].

Суть питання, на наш погляд, полягає не у дискусіях щодо термінів, а у тому, який вплив здійснюють мотиви необережних злочинів на кримінальну відповідальність. У переважній більшості випадків необережно вчинені діяння суб'єкта мають свідомий і вольовий характер, а тому є мотивованими і цілеспрямованими, і ці ознаки мають суттєве значення для їх кримінологічної та кримінально-правової оцінки [83, С. 59–60].

Мотиви необережних злочинів не тільки можуть, але й повинні бути встановлені щодо кожного такого злочину, оскільки в силу п. 2 ст. 64 КПК України мотив входить до предмета доказування у кожному суспільно небезпечному діянні. Інша справа, що у злочинах з так званою «змішаною» формою вини мотив їх вчинення повинен розглядатися у динаміці. У цьому зв'язку потрібно розрізняти, з одного боку, – загальний мотив, з іншого – мотив порушення відповідних правил і, нарешті, мотив поведінки в небезпечній ситуації, що виникла внаслідок такого порушення. Якщо на першому і другому етапах мотив несе достатньо виражений особистий характер, то на третьому він може перейти у ситуативний.

Згідно зі ст. 25 КК України розрізняють такі види необережності: злочинна самовпевненість і злочинна недбалість. При злочинній самовпевненості мотивом діяння суб'єкт визначає мету, досягти якої він прагне. Суб'єктом вправову

ються і суспільно небезпечні наслідки, які він може спричинити своїми діями, але він упевнений в їх ненастанні завдяки тим обставинам, на які він розраховує. Тому при самовпевненості мотив і мета не охоплюють злочинні наслідки. При злочинній небезпечності суспільно небезпечні наслідки взагалі не усвідомлюються суб'єктом, звідси – вплив мотиву не поширюється на них. Все це, однак, не свідчить про відсутність вмотивованості необережних злочинців. Варто наголосити, що необережний злочин відповідно до ст. 11 КК України є також суспільно небезпечним діянням, яке в психологічному сенсі не буває і не може бути *безмотивним*, оскільки належить до специфічного прояву *завжди вмотивованої* поведінки та діяльності людини. За таких умов не можна роз'єднувати вмотивоване діяння, що створює злочин з необережності, і сам злочин, що вчинюється з необережності. Це означає, що і необережний злочин також є вмотивованим.

Досить складний сам по собі процес вивчення мотивів злочину водночас ускладнюється і тим, що досі немає методик (наукових і практичних), які б дозволяли встановлювати мотиви та психологічний механізм злочинної поведінки [84, С. 35]. Ї далі залишається дискусійним питання про встановлення мотиву злочину експертним шляхом [85, С. 16]. Для чіткої психологічної діагностики рівень конкретно-ситуативних мотивів поки є недоступним [86, С. 122], хоча експерти і можуть з'ясувати питання про невідповідність встановлених мотивів злочину характеру скоєного, невідповідність характеру поведінки цілям і мотивам вчиненого [87, С. 31].

У психологічному регулюванні будь-якої поведінки, в тому числі і в злочині, беруть участь не тільки усвідомлені, але й неусвідомлені (безсвідомі) компоненти. Мотиви, хоча окремі з них дуже часто не усвідомлюються, невід'ємні від свідомості в цілому, тобто відображають особу, її спрямованість, моральне обличчя [88, С. 34]. Неусвідомленість мотивів, у тому числі у осіб з психічними аномаліями, аніскільки не звільняє від кримінальної відповідальності за вчинення злочинних дій, оскільки суб'єкт може і не усвідомлювати їх рушійних стимулів, але усвідомлює їх кримінально-караний характер [89, С. 141].

Усвідомлення мотиву перетворює його на мету. Іншими словами, мотив одночасно стає і метою. О. М. Леонтьєв зазначає: «Генетично вихідним для людської діяльності є незбігання мотиву і мети. Навпаки, їх збігання є вторинним явищем: або результат набуття метою самостійної спону-

кальної сили, або результат усвідомлення мотивів, що перетворює їх у мотиви-цілі» [18, С. 201]. Усвідомлення мотиву і перетворення його на мету злочину робить поведінку злочинця більш цілеспрямованою. Однак мотив і мета все-таки різняться між собою. Мотив – це фактор, що детермінує поведінку, а мета – що регулює її [90, С. 23]. Мотив дає відповідь на питання «чому вчиняється злочин?», а мета – «заради чого він вчиняється?». Якщо мотив злочину стимулює, то мета – орієнтує, «наводить» суб'єкта на досягнення саме того результату, який становить її зміст [81, С. 79]. Отже, мета є уявленням про бажаний результат, якого прагне досягти суб'єкт.

Мотиви злочину необхідно відрізнити від емоційного стану особи під час вчинення нею суспільно небезпечного діяння. Під емоціями (емоційним станом) розуміють психічне відображення життєвого сенсу явищ і ситуацій, що виявляється у формі безпосереднього упередженого переживання, обумовленого ставленням їх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта [91, С. 96]. Емоція несе в собі функціональне значення, вона є реакцією особи на певну ситуацію, яка склалася під час вчинення злочину. Емоції виявляються у різного роду почуттях особи – жах, злість, обурення, задоволення тощо. Емоції (почуття) можуть нести в собі і певне спонукальне навантаження, але почуття як спонукальна сила – це ознака психологічної структури особи, а не самої злочинної поведінки, тоді як мотив є структурним компонентом злочинного діяння (дії або бездіяльності) [92, С. 16]. Для того, щоб стати компонентом поведінки, емоція (почуття) повинна бути більш-менш усвідомленою суб'єктом як мотив поведінки.

Дослідження мотивів злочинців має велике значення і для багатьох інститутів кримінологічної науки. Аналіз мотивів злочинців дозволяє найбільш повно: 1) встановити причини та умови злочинності в цілому і причини та умови вчинення окремих злочинів; 2) охарактеризувати стан якісної структури та динаміки злочинності в цілому і окремих видів злочинів; 3) дослідити характер злочинності певних категорій злочинців (неповнолітніх, рецидивістів та ін.); 4) визначити питому вагу і розповсюдженість окремих категорій злочинів; 5) розкрити соціально-психологічний механізм злочинного діяння; 6) розробити ефективні заходи щодо боротьби зі злочинністю і попередження злочинів (у першу чергу заходи виховного і культурного характеру); 7) вивчити особу злочинця, розробити наукову типологію злочинців тощо.

Підсумовуючи викладене, наголосимо на необхідності переосмислення низки кримінально-правових позицій у ставленні до мотиву злочину. Для надійного забезпечення в Україні прав і свобод людини, в чинному кримінальному законодавстві нашої держави повинні бути закріплені положення щодо визнання мотиву як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони злочину, який з психологічного погляду належить до специфічного різновиду завжди вмотивованої людської поведінки та діяльності. Такий підхід відповідав би принципам кримінального права і не суперечив би загально визнаним положенням психологічної науки щодо вмотивованості поведінки, діяльності і діяння. І, що не менш головне, це не руйнувало б в людині її людської основи, природу людської поведінки та діяльності.

1.3. Класифікація мотивів злочину

Множинність мотивів злочину – це наслідок розвитку складових компонентів їхньої структури, а також самих мотивів. Якщо у первісному суспільстві їй траплялися вчинки, які б у наш час визнавалися злочинами, то їхні мотиви в основному зводилися до елементарних потреб. У сучасного злочинного елемента вельми широкий перелік як мотивів, так і способів їх реалізації. Причому майбутнє відкриває неосяжний простір для виникнення і розповсюдження у злочинців різноманітних мотивів, оскільки очевидно, що злочинність на планеті не буде, на жаль, знищена у найближчі десятиліття.

Тому перед юридичною наукою, насамперед перед кримінальним правом і кримінологією, постає нелегке, але дуже важливе завдання щодо розроблення класифікації мотивів злочину, об'єднання їх у певні групи і види. Результативність цього процесу безпосередньо залежить від того, наскільки враховуватимуться дані у галузі психології, оскільки завданням психологічної науки є знайти підставу хоча б для найзагальнішої класифікації мотивів, а також, наскільки класифікація мотивів злочину відповідатиме специфіці певної галузі права [93, С. 36].

Крім теоретико-пізнавального значення класифікація мотивів злочинів повинна мати і практичний зміст, що полягає у можливості конкретизації причин окремих злочинів, точнішого визначення суспільної небезпеки вчиненого діяння та суспільної небезпеки особи винного, призначення

відповідного покарання та встановлення заходів щодо вправлення і перевиховання засуджених, а також розв'язання питання щодо необхідності внесення *мотивів* у диспозиції окремих статей КК України як обов'язкових і кваліфікуючих ознак певних складів злочинів.

В юридичній літературі є різні підходи до класифікації мотивів злочинів. Залежно від мети вивчення мотивів вона може бути різною: кримінально-правовою, кримінологічною, криміналістичною, пенітенціарною тощо. Проте у переважній більшості випадків класифікація мотивів злочинів розвивалась у трьох напрямках: психологічному, кримінально-правовому і кримінологічному. Ще у 20-і роки нашого століття Г. С. Фельдштейн розробив класифікацію мотивів, що передбачала: мотиви крайньої потреби (дії, вчинені внаслідок стану голоду, потреби, погрози, примушення, необхідної оборони, крайньої необхідності); мотиви необізнаності і помилки; мотиви насолоди; статеві спонукання; прагнення отримати задоволення нематеріального порядку; мотиви злоби і помсти, люті, ревнощів, корисливості; мотиви альтруїзму [94, С. 56–63].

З цього випливає, що автором подано перелік найпоширеніших у судовій практиці мотивів злочинів, однак зроблено було це поза їх морально-правовою оцінкою і за відсутності критеріїв розподілу. Через це дана класифікація не мала практичного значення. До того ж вчений необгрунтовано відносив до мотивів злочину певні почуття і обставини (наприклад, гнів або необізнаність і помилку), оскільки вони належать до характеристики загальнопсихологічного стану особи, а не пояснюють чому суб'єкт чинить саме так, а не інакше.

Іншу класифікацію запропонував А. О. Герцензон, який поділяв усі мотиви злочинів на три групи: контрреволюційні; низькі; зумовлені несталістю і недисциплінованістю [95, С. 343]. На нашу думку, така класифікація має загальний характер, тим паче, що вчений не намагався розкрити зміст мотивів злочину. У наукових поглядах тих часів важко було і чітко розмежувати першу групу мотивів та другу. Але слушне зауваження автора про те, що класифікація мотивів злочину повинна ґрунтуватися на морально-правовій оцінці, є, на наш погляд, правильним.

Б. В. Харaziшвілі вважає, що всі мотиви злочинів мають поділятися на дві групи: а) пов'язані з ідейними впливами (ідейно-політичні, релігійні тощо) і б) мотиви предметного характеру (особисті, пов'язані з настроями, афективні тощо) [32, С. 58]. Ця класифікація стосується насамперед

мотивів взагалі, а не мотивів злочину, тому вона має невелике практичне значення. І навіть з огляду філософії, соціології і загальної психології, така класифікація викликає заперечення [96, С. 154].

І. М. Даньшиним мотиви класифікувалися з урахуванням мети і характеру злочинних дій на: мотиви вбивства, спекуляції та інших злочинів [97, С. 70]. П. С. Дагель розрізняв три групи мотивів злочинів: 1) суспільно небезпечні (низькі); 2) суспільно нейтральні мотиви (образу у зв'язку з неправильною поведінкою потерпілого; сором; жалощі; співчуття тощо); 3) суспільно корисні мотиви. Мотиви першої групи впливають на кваліфікацію злочинів і призначення покарання, мотиви другої групи не впливають, а мотиви третьої – тільки пом'якшують відповідальність [82, С. 272].

Вдосконалюючи вищезазначену систему, Б. С. Волков запропонував розбити мотиви злочинів на такі групи: 1) мотиви класового, ідейно-політичного характеру; 2) низькі мотиви, що є різними формами вияву егоїзму; 3) мотиви, позбавлені низького змісту [37, С. 38]. Цей автор справедливо підкреслював, що необхідно враховувати, чи з'явилися спонукальні прагнення випадково, чи вони безпосередньо пов'язані з особливостями людини, входять до її структури [37, С. 39]. У зв'язку з цим він виділяв мотиви сталі (ревності, корисливості, заздрощі, деякі види помсти тощо) і ситуаційні (виникають під впливом зовнішніх обставин, які з'являються незалежно від винного).

С. А. Тарарухін, розподіляючи всі мотиви на дві головні групи (суспільні і особисті), зазначає, що для вивчення злочинної детермінації головне значення мають не об'єкти злочинів, а джерела їх виникнення та їхня соціальна значущість [41, С. 21]. Серед особистісних мотивів він виділив мотиви, породжені потребами та інтересами предметного характеру (відносинами власності, прагненням до здійснення своїх прав тощо), і мотиви, викликані емоціями, почуттями і станами, що не мають предметного змісту. Певним чином автор порушив питання і кримінологічної класифікації мотивів злочину, а тому підкреслював, що багато груп мотивів злочинів різняться між собою за джерелом виникнення і відображають неоднакові рівні соціальної деформації особи. На думку С. А. Тарарухіна, здебільшого мотиви, зумовлені особистісними потребами та інтересами, безпосередньо викликані недоліками морального формування особи, а щодо ситуаційних мотивів, то вони пов'язані головним чином з випадковими несприятливими обставинами [41, С. 24–25].

У літературі є ще й інші класифікації мотивів злочину. Наприклад, В. В. Трухачов виділяє три групи мотивів злочинів: 1) мотиви, що детермінують діяння злочинця на стадії готування до злочину; 2) мотиви, що детермінують діяння злочинця на стадії вчинення злочину; 3) мотиви, що детермінують діяння злочинця на стадії приховування злочину тощо [98, С. 14–15].

Вищенаведені класифікації мотивів злочину загалом торкаються психологічного (Б. В. Харазішвілі), криміналістичного (В. В. Трухачов) і кримінально-правового (всі інші автори) аспектів. На нашу думку, тією класифікацією, що найсуттєвіше відбиває кримінально-правовий підхід до розуміння мотивів (з урахуванням їх первинної психологічної природи), є така, яку запропонував П. С. Дагель. У нашому варіанті вона має такий вигляд: 1) суспільно-негативні (низькі) мотиви злочину – це ті, які завжди, в будь-якому випадку, антисоціальні, негідницькі і засуджуються всім суспільством (корисливі; хуліганські; помсти за правомірну діяльність; національної, расової, релігійної ворожнечі чи розбрату; сексуальні тощо); 2) суспільно-нейтральні мотиви злочину (прагнення задовольнити природні потреби; образу у зв'язку з діями потерпілого або інших осіб; сором; захоплення якимись предметами або діяльністю, що не має низького характеру, тощо); 3) суспільно-позитивні (мотив захисту; бажання допомогти потерпілому; співчуття; бажання виконати службовий наказ чи доручення тощо).

Наведена класифікація мотивів злочину порівняно з іншими має певні позитивні риси: а) не містить ніякого ідеологічного та політичного підтексту чи вказівки на свій «класовий характер», що відповідає сучасним тенденціям в кримінальному праві; б) відбиває законодавче розмежування мотивів злочину (наприклад, в п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України йдеться про такі мотиви злочину, як національна, расова, релігійна ворожнеча або розбрат); в) допомагає при визначенні характеру суспільної небезпеки вчиненого злочину та ступеня суспільної небезпечності особи, а також при здійсненні правильної кваліфікації злочину і призначенні особі відповідного покарання; г) відображає не тільки правову, але й моральну оцінку як злочину, так і особи, яка його вчинила, тощо.

Кримінологічна класифікація мотивів злочинів має сприяти визначенню індивідуальних і соціальних причин злочинів і, у зв'язку з цим, здійсненню профілактичних заходів. Однак, слід зазначити, що на сьогодні не існує такої класифікації мотивів злочинів, яка б цілком задовольняла

усім необхідним вимогам [99, С. 39]. Спроби пов'язати мотив злочину з причинами, що їх викликають, ідуть у різних напрямках і насамперед – це вже відомий розподіл на мотиви сталі (особисті) та ситуаційні. Але внаслідок неузгодженості меж сфер дії настанови (орієнтації) особи і ситуації така систематизація поки що не має значних науково-практичних перспектив. За суттю майже кожний злочин вчиняється під впливом внутрішніх (особи) і зовнішніх (ситуації) обставин. На цьому ґрунті розподіляти мотиви на дві групи можна лише щодо конкретних видів злочинів і осіб, які їх вчинили.

Зробивши змістовний аналіз мотивів злочинів неповнолітніх у зв'язку з причинами та умовами, що їм сприяли (на базі 600 кримінальних справ), Н. О. Дрьомова показала, що підґрунтям більшості мотивів злочинів є деформована потреба особи, що склалася під негативним впливом мікросередовища, при цьому для підлітків є властивою значна кількість «ситуативних» мотивів (наприклад, навіть мотиви крадіжок і розкрадань не зводилися до корисливості, а включали наслідування моді, захоплення річчю, потребу у самоствердженні тощо) [100, С. 19].

Значний поступ у кримінологічному аналізі мотивів та їх класифікації зробив К. Є. Ігошев, який на підставі великого емпіричного матеріалу (було вивчено понад 4 тисячі осіб – неповнолітніх правопорушників) показав, що структура мотивів неповнолітніх містить такі види: «хотів здаватися сміливим, здобути авторитет товаришів» (23,7% всіх вивчених осіб); «просто так; не думав, що робив» (21%); жадібність, прагнення здобути матеріальні блага (11,2%); наслідування товаришам, старшим (10,3%); байдикування, небажання вчитися (4%); образа, злоба, помста (2,2%); прагнення пригод, чогось надзвичайного (2,1%); вплив старших, раніше судимих осіб (2,1%) тощо [39, С. 114–115].

Кримінологічним дослідженням мотивів злочинів дорослих осіб займався В. В. Лунєєв, який виділив шість груп мотивів: 1) політичні; 2) корисливі; 3) насильницько-егоїстичні; 4) анархістсько-індивідуалістичні; 5) легковажно-безвідповідальні; 6) боязливо-малодушні [101, С. 52]. В одному з підручників з кримінології виділено чотири групи мотивів злочинів: а) суспільно-політичні; б) соціально-економічні; в) насильницько-егоїстичні і г) легковажно-безвідповідальні [102, С. 289]. В юридичній літературі називаються і такі групи мотивів злочину: побутові та особисті, адаптивні та деструктивні і навіть усвідомлені та неусвідомлені [103, С. 71–78].

Всі вищеперелічені кримінологічні класифікації мотивів злочинів мають, на нашу думку, право на існування, однак це не усуває появи нових. Виходячи з цього, пропонуємо власну класифікацію мотивів злочинів, залежно від певних вихідних критеріїв. Нами виділено шість груп мотивів злочинів у кримінологічному плані [104, С. 130].

Група мотивів злочинів, пов'язана з найважливішими сферами суспільства за критерієм їх змісту: 1) ідейні (пов'язані зі світоглядом особи); 2) політичні (пов'язані з позицією особи у ставленні до політики, як зовнішньої так і внутрішньої); 3) релігійні (пов'язані з належністю особи до тієї чи іншої конфесії); 4) націоналістичні (пов'язані з крайньою формою у ставленні особи до інших націй і народів) тощо.

За часом виявлення у злочинах можуть бути виділені: 1) мотиви постійного виявлення; 2) мотиви тривалого виявлення; 3) мотиви короточасного виявлення. Перші виявляються протягом майже всього життя особи і мають своє втілення, як правило, в злочинній діяльності; інші – протягом багатьох років, проте до чи після цього періоду виявляються інші мотиви; треті – протягом обмеженого часового інтервалу (можуть мати місце при вчиненні особою навіть одного злочину).

За силою вияву (тобто за показником виразності непереборного бажання особи вчинити злочин) мотиви злочину бувають: 1) сильні (мають особливо впливовий характер на поведінку особи); 2) помірні (мають середню силу впливу); 3) слабкі (впливають на поведінку особи незначним чином).

За мірою сталості (тобто за наявністю у всіх інших видах поведінки особи та збереженням у складних умовах існування) мотиви злочину є: 1) сильноусталеними; 2) середньоусталеними; 3) слабоусталеними.

За безпосереднім виявом у злочині мотиви бувають: 1) реальні або актуальні (фактично спонукають особу до злочину); 2) потенційні (які сформувалися у особи, але не виявились при вчиненні злочину).

До цієї групи подібні мотиви злочинів за мірою їх домінування: 1) домінуючі (основні); 2) факультативні (додаткові).

Наведена і запропонована нами кримінально-правова та кримінологічна класифікація мотивів злочинів може бути врахована в теорії і на практиці, оскільки має ширшу сферу застосування і враховує сучасні тенденції зміни мотивів у психології злочинців.

Розділ 2

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ МОТИВАЦІЇ ЗЛОЧИНУ

2.1. Визначення поняття мотивації злочину

В юриспруденції поняття мотивації злочину так само, якщо не більше, потребує свого визначення і конкретизації, як і поняття мотиву злочину. Але спочатку є сенс дослідити психологічний зріз цієї проблеми.

Загальноновизнано, що мотивація людської поведінки та діяльності належить до найскладніших понять сучасної психології [105, С. 172]. Більшість вчених вважає, що термін «мотивація» вживається у сучасній психології в двох основних значеннях: 1) мотивація – як система факторів, що детермінують людську поведінку (сюди входять потреби, мотиви, цілі, наміри, прагнення тощо); 2) мотивація – як характеристика процесу, який стимулює та підтримує поведінську активність людини на певному рівні [15, С. 390]. Звідси дослідники мотивації найчастіше обирають якийсь один із зазначених напрямків. Однак, на нашу думку, було б недоцільно зупинитися тільки на цих визначеннях поняття мотивації.

Наявність численних праць у галузі психології дає можливість зрозуміти всю гостроту проблеми мотивації. Почнемо з того, що існують різноманітні за змістом дефініції цієї категорії. С. Л. Рубінштейн вважає, що мотивація – це детермінація, що реалізується кризь психіку, а звідси – вчення про мотивацію постає як конкретизація вчення про детермінацію [106, С. 370]. П. М. Якобсон пропонує розглядати мотивацію як сукупність тих психологічних моментів, якими визначається поведінка людини в цілому [107, С. 35]. На думку В. І. Ковальова, під мотивацією розуміють сукупність мотивів поведінки і діяльності [23, С. 43].

Неоднакові підходи щодо визначення мотивації відображені у психологічних словниках: в одному з них мотивацією вважається система мотивів, яка визначає конкретні форми діяльності або поведінки людини [9, С. 97], в іншому – спонукання, що викликають активність організму та визначають її спрямованість [108, С. 219], в третьому – загальне визначення поняття мотивації зовсім не дається [64,

С. 198]. У Великій Радянській Енциклопедії поняття мотивації розглядається лише у біологічному розумінні: як активні стани мозкових структур або системно організовані збудження центральної нервової системи, що спонукують вищих тварин і людину вчиняти дії (акти), що спрямовані на задоволення їх потреб [109, С. 61].

Останнім часом не простежується також будь-якої тенденції у психологічному розумінні мотивації: вона визначається як процес психічної регуляції конкретної діяльності [43, С. 112] або як процес утворення мотиву [8, С. 32]. Мотивацією називають і сукупність причин психологічного характеру, що пояснюють поведінку людини, її початок, спрямованість та активність [15, С. 390], і «суб'єктивне відображення об'єктивного світу, що здійснюється на ґрунті тілесного (мозкового) субстрату й виражається в утворенні образу цього світу, образу багатобічного, зокрема емоційно визначеного, активно-вольового як основи для діяльнісного ставлення до об'єктивного світу» [16, С. 188]. Таким чином, до мотивації відносять: детермінацію; сукупність психологічних моментів (мотивів, спонукань або причин); систему факторів або мотивів; процес утворення мотиву або психічної регуляції діяльності тощо. Все це означає, що коло психологічних визначень поняття мотивації є таким широким, що побачити якусь певну тенденцію в ньому дуже важко.

Окремим є питання про місце мотивації в людській діяльності. Справа в тому, що вчені наголошують на відсутності поняття мотивації у загальнопсихологічній теорії діяльності О. М. Леонтьєва [110, С. 31]. В цьому випадку терміном «мотивація» позначається детермінація діяльності опредмеченими потребами та мотивами. З теорії діяльності випливає, що мотивація суб'єкта, а рівно його інші психологічні особливості, беруть свій витоки з практичної діяльності. Складові самої діяльності можуть відповідати елементам мотиваційної сфери, перебуваючи з ними у генетичному та функціональному зв'язку (наприклад, діяльності в цілому відповідають людські мотиви; діям – упорядкований набір цілей тощо).

Структура діяльності та побудова мотивації суб'єкта просякнуті відносинами взаємовідповідності. Концептуальні положення психологічної теорії О. М. Леонтьєва пояснюють, як і яким чином здійснюються діяльність, дії та операції. На підставі розкриття цих питань далі підбиваються підсумки та виводяться закони, за якими йде розвиток і зміна мотивації суб'єкта, котра набуває певних потреб,

мотивів, цілей тощо. Динаміка ж мотивації людини обумовлюється розвитком системи діяльності, яка відповідає об'єктивним соціальним законам.

Інше ставлення до проблеми мотивації простежується в зарубіжній психологічній науці. Незважаючи на те, що за останні півстоліття за кордоном розроблено понад 50 мотиваційних теорій, кожна з яких містить сотні, а іноді й тисячі емпіричних досліджень [110, С. 27], навряд чи більшість з них може позитивно сприйматися вітчизняними науковцями. Зарубіжні концепції мотивації містять безліч компромісних положень, і поки що всі спроби конкретизації поняття мотивації не мають успіху. Так, К. Б. Мадсен, який на основі аналізу зарубіжних теорій мотивації пропонує синтетичну термінологію для основних мотиваційних складових, визначає мотивацію як родовий термін, що включає всі динамічні і векторні перемінні [111, С. 668].

Не вносить ясності у сутність справи і фундаментальна монографія німецького психолога Х. Хекхаузена, де в межах так званої «розширеної моделі» мотивація розглядається як спонукання до дії певним мотивом або процес вибору між різними можливими діями, процес, що регулює, спрямовує дію на досягнення специфічних для даного мотиву цільових станів і підтримує цю спрямованість [6, С. 34].

Очевидно, що у численних працях зарубіжних психологів дається розширене тлумачення мотивації. Дуже часто особистість та джерела її активності біологізуються, а існуючі види спонукань зводяться за суттю до рефлексів, що тягне за собою ототожнення мотивації поведінки людини і тварин. Відсутність у більшості випадків аналізу соціальної обумовленості мотивації є передумовою її егоцентричного розуміння, що не повною мірою відповідає стандартам, виробленим вітчизняною психологією.

З вищенаведеного випливає, що незважаючи на різноманітність існуючих поглядів на мотивацію, вітчизняна психологія виходила і виходить з діалектичного та активнішого бачення цього психологічного феномену, що сприяє чіткішому та глибшому розумінню змісту і сутності мотивації людської поведінки в цілому, а також окремих її видів, куди можна віднести і мотивацію злочину. Мотивація злочину – це особливий специфічний різновид мотивації поведінки та діяльності людини, який підлягає правовій оцінці. Кримінально-правове та кримінологічне дослідження мотивації злочину має ґрунтуватися на збігові психічних процесів як при здійсненні правомірної, так і неправомірної (злочинної) поведінки та діяльності, але

при цьому враховувати особливості, що властиві кримінальній мотивації.

В юридичній літературі є декілька визначень поняття мотивації злочину. На думку К. Є. Ігошева, мотивація являє собою одну з форм буття моральних і правових норм, способів їх реалізації як регуляторів людської поведінки, а також метод самокеруваності особи через систему сталих спонук, тобто через мотиви [39, С. 88]. С. А. Тарарухін вважає, що термін «мотивація» вживається в двох значеннях: як внутрішній процес виникнення мотиву злочину в результаті взаємодії особи з навколишнім середовищем і як результат формування мотиву злочину [41, С. 10]. В. О. Коновалова стверджує, що мотивацією злочину є обмірковування мотивів [84, С. 28]. Під мотивацією розуміють і систему мотивів, що спонукають до злочину та його регулюють, тобто власне причину злочинного діяння [112, С. 129], тощо.

Значна кількість різних дефініцій мотивації дозволяє стверджувати, що в юридичному аспекті, а так само в психологічному, загальне поняття мотивації ще не розроблено. І все-таки вчені-правники переважно схильні вбачати у мотивації злочину процес формування мотиву [99, С. 15]. У такому випадку, мотивація є: процесом формування мотиву, співвідношення його з метою, засобами, обстановкою дії, зіставлення об'єктивних і суб'єктивних факторів цього процесу [100, С. 9–10]; процесом визначення особистістю характеру і спрямованості поведінки, процесом формування її мотиву [113, С. 115]; процесом формування та виникнення мотиву злочину [78, С. 39] тощо.

Розуміння мотивації злочину в такому аспекті має більше переваг порівняно з іншими підходами, оскільки дозволяє: 1) відмежувати поняття мотивації злочину від інших суміжних категорій, що вживаються при характеристиці злочину; 2) простежити соціальну детермінованість мотивації злочину; 3) з'ясувати її власну структуру та сутність; 4) окреслити функції, етапи та типи мотивації злочину в механізмі вчинення злочину тощо. Перевага обґрунтування мотивації злочину як процесу формування мотиву обумовлюється також і тим, що вона є динамічним явищем. Це означає, що мотивація як процес має своє виникнення, розвиток, спрямованість і припинення. Все це відбувається у певній ситуації та у визначений час.

Таким чином, на нашу думку, мотивація злочину – це цілісний внутрішній процес формування, розвитку і реалізації мотиву злочину; процес суб'єктивної (тобто

психічної або внутрішньої) детермінації суспільно небезпечного діяння. При такому розумінні мотивації злочину її розгляд має поширюватися не лише на мотив як її обов'язковий і визначальний компонент, але й на інші складові компоненти процесу мотивації, конкретні суспільні відносини, самого суб'єкта та всю сукупність наявних зв'язків між ними.

Безумовно, поняття мотивації злочину тісно пов'язане з поняттям мотиву злочину, однак це не тотожні та не рівнозначні категорії, їх співвідношення між собою слід розуміти як ціле і частку. За нашим переконанням, не можна погодитись з тими психологами і юристами, які вдаються до ототожнення цих понять. Наприклад, В. Є. Мільман підкреслює, що поняття мотиву і мотивації в психологічних дослідженнях є, як правило, синонімами і вживаються на позначення всієї спонукальної сфери діяльності [107, С. 7]. Н. Ф. Кузнецова стверджує, що мотивацією є комплекс мотивів (рідше один мотив), котрий як спонукка, предметно актуалізована на досягнення певних цілей за допомогою вчинення конкретних дій (бездіяльності), виступає причиною поведінки особи [115, С. 3].

На противагу таким думкам, зазначимо, що мотивація злочину містить у собі мотив злочину як головний компонент її структури, звідси, поняття мотивації злочину є ширшим, ніж поняття мотиву злочину. Крім мотиву, до складу мотивації входять й інші складові компоненти мотивації: потреби, цінності, цілі, ідеали, емоції тощо. Завдяки мотивації досягається цілеспрямованість і осмисленість дій у цілісному поведінковому акті суб'єкта злочину. Мотивація здійснює спонукальний вплив на всіх ланках розгортання злочинної поведінки. Щодо мотиву, то він створює лише той внутрішній фон, на якому ґрунтується та розгортається процес мотивації в цілому.

Отже, мотив злочину – це більш вузьке поняття, це відносно відокремлений інтегральний психічний утвір; мотивація злочину – більш широке поняття, це динамічний процес формування, розвитку і реалізації мотиву в суспільно небезпечному діянні.

Конкретизуючи категорії мотиву і мотивації злочину, не можна віддаляти їх на невизначену відстань між собою, оскільки між ними існують усталені та щільні зв'язки. Простежується така закономірність: якщо є мотив, повинна бути мотивація – і навпаки. Дослідження якогось одного з цих явищ неодмінно ініціює дослідження іншого, бо тільки в їх сукупності можна визначити зміст кожного. Причому,

за своїм походженням, поняття «мотивація» є похідним від первісного поняття «мотив». Завжди спочатку з'являється мотив, який дає поштовх до виникнення процесу мотивації, внаслідок чого суб'єкт здійснює постановку мети, обирає засоби її досягнення, приймає рішення щодо вчинення конкретного діяння. За таких обставин мотивація злочину більш тяжіє до кримінологічної проблематики, ніж мотив, оскільки характерною рисою кримінології є розгляд злочину в динаміці, з урахуванням всієї сукупності взаємодіючих факторів.

Деякі вчені-правники намагаються відокремити мотивацію злочину від цілеутворення, яке уявляють як самостійний і специфічний процес [116, С. 14]. Ця спроба є не зовсім вдалою, оскільки цілеутворення – це лише певний етап процесу мотивації злочину, а не рівнозначне за ступенем значущості поняття. І якщо мета відокремлюється від мотиву, то про яке вчинення злочину можна вести мову? Ось чому мотивація злочину повинна включати в себе процес цілеутворення.

Від мотивації злочину слід відрізнити механізм вчинення злочину (механізм злочинної поведінки) як за обсягом, так і за змістом понять [78, С. 30–37]. Механізм вчинення злочину – це взаємодія зовнішніх і внутрішніх факторів детермінації злочину [117, С. 86]. До зовнішніх факторів детермінації злочину належать: конкретна життєва ситуація, предмет злочинного посягання, умови вчинення суспільно небезпечного діяння тощо. Сукупність внутрішніх факторів детермінації злочину складає його мотивацію. Справедливо зазначає Ж. Нюттен, що аналіз механізму дає відповідь на питання, як здійснюється поведінка, а вивчення мотивації дає відповідь на питання, чому людина вчиняє так чи інакше [118, С. 20]. Неважко зрозуміти, що мотивація злочину не може охопити увесь механізм вчинення злочину, а тому є його складовою частиною, хоча й однією з найсуттєвіших.

Таким чином, з психологічної і правової точок зору, мотивація людської поведінки та діяльності (в тому числі і злочинної) являє собою суб'єктивне за своєю природою явище, яке належить до процесів, що відбуваються в психіці суб'єкта. Однак мотивація – це внутрішній процес лише для того, хто здійснює поведінку чи діяльність, хто вчиняє злочин. Для тих, хто досліджує (психологів і юристів), мотивація, її структурні компоненти та сама особа є зовнішніми, такими, що існують об'єктивно, в реальній дійсності, незалежно від волі і свідомості будь-кого, а отже, можуть

бути вивчені та описані в науковому плані. Наявність взаємодіяючих зв'язків мотивації злочину як внутрішнього фону розгортання суспільно небезпечного діяння із зовнішнім (об'єктивним) середовищем допомагає виважено та обґрунтовано підійти до розкриття проблеми детермінації суспільно небезпечного діяння в цілому.

2.2. Кримінологічна сутність мотивації злочину

На сьогоднішній день, незважаючи на наявність численних праць з мотивації людської поведінки чи діяльності взагалі і мотивації злочину зокрема, в філософській, психологічній, соціологічній і юридичній літературі поки що не розроблена ні загальна теорія мотивації [119, С. 6], ні єдина концепція структури мотивації [120, С. 20]. Понад тридцять років тому П. М. Якобсон, досконало проаналізувавши найбільш поширені у світі (вітчизняні та зарубіжні) теорії мотивації в психологічній літературі, наголосив на відсутності всеосяжної теорії мотивації поведінки та діяльності людини [107, С. 4]. Без якихось значних змін залишається така ситуація в науці і дотепер: для винайдення загальноприйнятої концепції мотивації існують суттєві перешкоди, які виявляються в неузгодженості вихідних даних, відмінностях у методах і способах досліджень, термінології і схемах, змісті ґрунтовних доказів. Кожна окрема теорія мотивації має свої позитивні риси і, поряд з цим, свої недоліки. Ідеальної мотиваційної теорії або концепції не існує, оскільки жодна з них неспроможна повною мірою пояснити всі аспекти мотивації і дати вичерпну відповідь на всі питання у кожній з галузей наукових досліджень.

Все це негативно позначається і на вивченні проблеми мотивації злочину, до повного вирішення якої ще далеко. Це зумовлюється багатьма причинами і, насамперед, тим, що мотивація будь-якої поведінки чи діяльності, в тому числі і злочинної, є складною динамічною багатогранною та багаторівневою системою, яка у кожний момент часу й у кожного суб'єкта неповторна, унікальна й імпліцитна (прихована), характеризується широким спектром взаємозв'язків між її складовими компонентами. Ось чому встановлення, дослідження, опис і пояснення феномену мотивації викликає значні труднощі. Звідси стає зрозумілим, що є необхідність у комплексному, інтегративному підході до

всіх теорій мотивації, бо тільки глибокий аналіз, спрямований на оволодіння позитивними результатами у кожному з концептуальних положень, буде в змозі продемонструвати більш-менш чітко та зрозуміло, а головне – загальноприйнятне бачення як мотивації людської поведінки та діяльності, так і мотивації злочину.

Незважаючи на цілу низку невирішених питань у міжгалузевому інституті мотивації, очевидно одне: розгляд мотивації та її структурних елементів у будь-якому аспекті (юридичному, соціологічному, педагогічному тощо) повинен будуватися у нерозривному зв'язку з людською поведінкою та діяльністю, з урахуванням загальнопсихологічних принципів. Застосовуючи цю тезу до характеристики мотивації злочину, відзначимо, що вихідним орієнтиром нашого дослідження буде така схема: якщо у психологічному розумінні злочин відповідає людській поведінці (діяльності), то тоді мотивація злочину відповідає мотивації поведінки (діяльності) людини. Звідси – всі загальнопсихологічні принципи протікання процесу мотивації людської поведінки та діяльності поширюються і на ситуацію вчинення злочину. Сьогодні можна сказати, як вважають Ю. М. Антонян і В. В. Гульдман, що мотивація поведінки є ключовим поняттям, на підставі якого можуть бути об'єднані зусилля кримінологів, психіатрів, судових психологів щодо вивчення злочинних і суспільно небезпечних дій, розробки заходів для їх попередження [89, С. 142].

Відома, що структурно та у часі в злочині спочатку відбувається мотивація, на основі якої виникає психічне ставлення особи до наслідків своєї діяльності у вигляді сполучення елементів передбачення, бажання або свідомого припущення при умислі; передбачення і легковажного розрахунку щодо їхнього відвернення або непередбачення при наявності можливості і обов'язку такого передбачення при необережності [100, С. 13]. В динаміці мотивація має свій початок, розвиток і закінчення. Її вивчення передбачає аналіз причин і факторів, які ініціюють та енергізують активність особи, а також спрямовують, підтримують і призводять до завершення певний акт поведінки [121, С. 116]. Виходячи з цього, зрозуміло, що мотивація злочину складається з певних етапів (ланок, стадій, ступенів або фаз). Вченими виділяється неоднакова кількість таких етапів у складі мотивації, при цьому як підґрунтя закладаються зовсім різні вихідні положення та принципи.

А. А. Файзулаєв, наприклад, виділяє п'ять стадій функціонально-генетичного формування та розуміння процесу

мотивації: 1) усвідомлення спонуки особою; 2) сприйняття мотиву (усвідомленої спонуки як мотиву поведінки) особою; 3) реалізація мотиву в поведінці та діяльності; 4) закріплення мотиву в характері людини та його перетворення у властивість особи, тобто у свого роду потенційну спонуку; 5) актуалізація потенційної спонуки (спонукальної потенції, що є в рисах людського характеру) [122, С. 23–24]. Як бачимо, вихідним компонентом процесу мотивації в цій схемі є спонука.

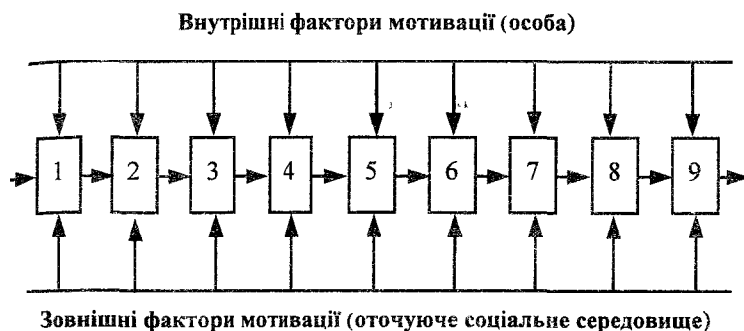
На відміну від попереднього автора, І. О. Васильєв і М. Ш. Магомед-Емінов розрізняють чотири етапи (цикли) мотивації, які відповідають її чотирьом функціям (ініціації, селекції, реалізації та постреалізації): 1) актуалізація мотивації та ініціація діяльності; 2) цілеутворення, вибір дії та формування наміру; 3) реалізація наміру; 4) постреалізація [43, С. 117–118]. У такому випадку первинним визначальним чинником її створюється цілому.

На існуванні трьох стадій процесу мотивації, коли в якості вихідного підґрунтя розглядається стимул, акцентує Є. П. Льїн, який виділяє такі етапи: 1) формування первинного (абстрактного) мотиву (прийняття людиною стимулу); 2) пошукова активність (внутрішня або зовнішня), яка пов'язана з визначенням засобів задоволення потреби за даних обставин; 3) вибір конкретної мети та формування наміру на її досягнення [44, С. 75–80].

При характеристиці злочинної поведінки деякі спеціалісти виділяють в ній тільки дві фази: 1) мотиваційну (підготовчу) і 2) фазу її практичного здійснення [123, С. 22]. За таких умов процес мотивації в загальній картині злочину є обмеженим, оскільки зовсім відокремлюється від всього механізму вчинення суспільно небезпечного діяння в якості підготовчої (тобто факультативної) стадії. Інші автори вважають, що мотивації належать етапи від прийняття рішення діяти певним чином до настання злочинного результату, коли вихідним моментом мотиваційного процесу є динаміка розвитку вчинку [73, С. 121].

На нашу думку, не варто вести мову ні про широке, ні про вузьке розуміння протікання мотивації злочину. Потрібно лише реально вичленили ключові етапи (стадії) цього процесу, щоб мати чітке уявлення, хоча б і в загальних рисах, про динаміку вчинення суспільно небезпечного діяння, а не намагатися додавати чи відкидати окремі ланки, коли базова схема мотивації відсутня. Спираючись на загальнопсихологічні положення, що розкривають особливості здійснення

суб'єктом поведінки та діяльності, ми виділяємо дев'ять етапів (стадій) мотивації злочину, які обумовлюються, з одного боку, внутрішніми факторами (особою), а з іншого – зовнішніми факторами (оточуючим соціальним середовищем) (Рис. 2.1).

Рис 2.1. Етапи (стадії) мотивації злочину:

- 1 – актуалізація певного психічного компонента (потреби, інтересу, прагнення, бажання тощо) або їх сукупності;
- 2 – усвідомлення мотиву;
- 3 – цілеутворення (утворення мети);
- 4 – вибір і оцінка засобів і способів реалізації мотиву та досягнення мети;
- 5 – прогнозування можливих результатів;
- 6 – прийняття рішення про вчинення суспільно небезпечного діяння;
- 7 – виконання прийнятого рішення;
- 8 – контроль і корекція своїх дій чи бездіяльності;
- 9 – аналіз наслідків, які настали.

Запропонована нами загальна схема мотивації злочину лише в деякій мірі відповідає тій, що дається в роботі В. В. Лунєєва [69, С. 28]. Поряд з тим, що існує збіг назв певних етапів, а також їх загальної кількості, між нашою схемою процесу мотивації і тією, що висвітлює В. В. Лунєєв, не можна не побачити низку суттєвих відмінностей. Насамперед, треба почати з того, що в нашій схемі вихідною ланкою мотиваційного процесу є актуалізація певного психічного компонента чи їх сукупності і не тільки потреби (потреб), але й будь-яких інших складових мотивації – потягу, інтересу, бажання тощо.

Таке бачення першого етапу мотивації злочину дозволяє

дали вести мову про наступну стадію – усвідомлення (більшою чи меншою мірою) мотиву як інтегрального психічного утвору, який складається з одного чи кількох психічних компонентів, а не є лише потребою. Відбувається формування мотиву. Це, однак, не означає, що мотив злочину завжди залишається сталим. Залежно від різних умов його складові компоненти можуть змінювати один одного внаслідок боротьби мотивів (наприклад, потреби витісняються інтересами, потяги замінюються бажаннями тощо). Такі зміни є звичайним процесом у психіці особи.

Від того, наскільки відбудеться усвідомлення мотиву, настільки у свідомості з'явиться уявлення про мету (той бажаний результат, на який спрямовується злочинне діяння) та її утворення. Наявність у особи усвідомленої мети є ознакою «згуртованості» та злагожденості процесу мотивації. Цілеутворення обов'язково повинно включати процес усвідомлення мети, а також зіставлення з вихідними умовами, можливостями та засобами її досягнення. Щоб досягти визначеної мети, потрібно через дії (бездіяльність) реалізувати існуючий в психіці мотив. Для цього серед низки засобів і способів реалізації мотиву та досягнення мети обираються найнеобхідніші та найраціональніші з них.

На етапі прогнозування можливих результатів вчинення злочину особа подумки зіставляє наявний інструментарій і майбутні напрями свого діяння з кінцевою метою, а також передбачає наслідки, що можуть настати. Важливою стадією є прийняття рішення про вчинення суспільно небезпечного діяння, оскільки після неї відбувається безпосереднє виконання цього рішення – злочин набуває своєї зовнішньої форми, суб'єкт впливає на оточуючих людей і предмети, здійснюється руйнація конкретних суспільних відносин, які охороняються законом. Забезпечення протікання злочину у необхідному руслі покладається на етап контролю і корекції особою своїх дій (бездіяльності). Останньою ланкою процесу мотивації злочину є аналіз наслідків, які настали, коли суб'єктом робиться висновок про відповідність того, що планувалося, тому, що відбулося насправді.

На відміну від В. В. Лунсева, ми не вважаємо, що мотивація злочину повинна обов'язково завершуватися етапом каяття або вироблення захисного мотиву [69, С. 28]. У цьому зв'язку може виникнути чимало запитань. Наприклад, чому особа, яка вчинила злочин, повинна відразу та завжди вдаватися до каяття чи прагнути виробити захисний мотив, що, швидше, є внутрішнім мотивуванням – явно не відповідною мотиву категорією. І якщо особа все-таки здійснює

вироблення захисного мотиву, він не завжди є злочинним, тобто є сенс говорити вже не про мотивацію злочину, а про мотивацію зовсім іншої поведінки (діяльності). Отже, завершальним етапом мотивації злочину, на нашу думку, є аналіз насталих наслідків. Щодо розкаяння або вироблення захисного мотиву, їх слід віднести до стадій посткримінальної мотивації.

Перелічені нами етапи лише в загальних рисах відбивають сам процес мотивації злочину. В дійсності основні стадії мотивації можуть бути іншими, більш чи менш розгорнутими. Але завжди мотиваційний процес буде відбуватися у межах двох сукупностей факторів мотивації: внутрішніх (особи) і зовнішніх (оточуючого соціального середовища). Внутрішні або особисті фактори обумовлюються мотиваційними диспозиціями особи (потребами, мотивами, цінностями, настановами тощо), а зовнішні або ситуативні фактори – умовами, що оточують особу (соціальними відносинами та оцінками, поведінкою інших осіб, фізичними умовами тощо). Відтак розгляд мотивації злочину як системи не повинен зациклюватися лише на її горизонтальному зрізі, представленому певними етапами (стадіями), а має включати і вертикальний зріз – внутрішні та зовнішні фактори, які за своєю природою є відносно відокремленими, але не протиставлені один одному, бо найщільнішим чином взаємодіють між собою при вчиненні суспільно небезпечного діяння.

Не дивно, що в науці пропонується відмовитися від одномірною лінійного бачення мотивації протиправної поведінки і розглядати її у двох вимірах – горизонтальному та вертикальному, хоча і такий підхід є спрощеним [69, С. 30]. Виходячи з цього, є необхідність прийняти перспективний широкий і системний підходи до розуміння мотивації злочину. Тим більше, що природу психічних феноменів, до кола яких належить і мотивація, можна зрозуміти тільки на основі системного підходу, тобто розгляду психічного в тій множині зовнішніх і внутрішніх стосунків, в яких воно існує як цілісна система [124, С. 88].

Завдяки мотивації як системи визначається виникнення, спрямованість і способи здійснення конкретних форм злочинної поведінки або діяльності, відбувається співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів у суспільно небезпечному діянні. Науково-детерміністичний погляд на злочинну поведінку чи діяльність ґрунтується на визнанні взаємопов'язаних між собою зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) детермінант. Причому переважаючою

є думка про те, що основними, генетично вихідними є зовнішні фактори, які породжують усі види внутрішніх. Якщо пріоритет при вчиненні злочину віддати зовнішнім причинам, то особа з її внутрішніми детермінантами відсувається на задній план і посідає другорядне місце. Суб'єкту, таким чином, залишають відігравати роль умови, яка сприяє зовнішньому впливу [39, С. 13; 99, С. 17–18]. На підтвердження цього положення правниками часто наводиться цитата видатного психолога С. Л. Рубінштейна, який писав: «... Зовнішні причини (зовнішній вплив) завжди діють лише опосередковано, через внутрішні умови» [125, С. 241].

Навряд чи можна повністю погодитись з такою позицією, якою обмежуються потенційні можливості особи як осередку внутрішніх умов протікання процесу мотивації. Це крок – і тоді людину можна вважати за будь-яких обставин залежною від зовнішніх факторів. Поспішність своїх висновків визнав пізніше і сам С. Л. Рубінштейн, зазначивши, що «внутрішні умови виступають як причини ... а зовнішні причини залежать від природи об'єкта, на який спрямований вплив, від його стану» [125, С. 290].

Безумовно, зовнішні фактори впливають на весь хід вчинення злочину, а в екстремальних ситуаціях можуть навіть обмежити свободу волевиявлення суб'єкта. Але яким би не був, вплив обставин, вибір поведінки та прийняття рішення завжди належить суб'єктові. У випадках, коли особа позбавляється вибору (при крайній необхідності, під впливом нездоланної сили тощо), її вина відсутня, а тому відсутня і кримінальна відповідальність. Однак, якщо не брати до уваги такі обставини, то неодмінно основною причиною злочину все ж таки будуть внутрішні (суб'єктивні) детермінанти, тобто особа, її внутрішні фактори, що склалися у психіці та свідомості (потреби, мотиви, мета, емоції тощо). А тому проблема механізму вчинення злочину врешті-решт зводиться до мотивації злочину, яка і відповідає за здійснення внутрішньої (суб'єктивної) детермінації суспільно небезпечного діяння.

Комплексне дослідження мотивації злочину повинно обов'язково передбачати вивчення та аналіз її функцій. В кримінологічному аспекті під функціями мотивації розуміють ті соціально значущі ролі, які вона виконує в генезисі злочинної поведінки (злочину), в процесі її виникнення, формування, реалізації та завершення [99, С. 20]. Самі етапи розгортання злочину є сигналом про те, що мотивація акумулює в собі не одну, а декілька функцій. Враховуючи це, не можна обмежувати перелік функцій мотивації лише

спонуванням до суспільно небезпечного діяння як найістотношою рисою мотиваційного процесу. Саме по собі спонування – це, насамперед, головна функція мотиву злочину, яка майже завжди згадується в його дефініціях. Від мотиву власне походить назва мотивації, тому досить часто її наділяють спонукальною функцією мотиву. Однак мотивація злочину як багатогранне явище має й інші функції, які властиві різним компонентам цього психічного процесу. Крім того, особливістю мотивації як системи є її виключна здатність щодо узгодженого здійснення цілого комплексу певних функцій.

На цьому ґрунті дуже важливим завданням для кримінологів є виділення з існуючої сукупності функцій мотивації лише тих, що найповніше здатні розкрити генезис злочину. На наш погляд, це в змозі зробити такі функції: 1) відображувальна; 2) спонукальна; 3) спрямовуюча; 4) сенсоутворююча; 5) селективна; 6) регулятивна; 7) контролююча.

Відображувальна функція є однією з найважливіших і визначальних у мотивації злочину, оскільки розглядається як критерій, через який мотивація стає специфічною формою суб'єктивного відображення об'єктивних криміногенних феноменів і процесів. Це безпосередньо сприяє розкриттю соціально-психологічного механізму протікання суспільно небезпечного діяння, а також з'ясуванню причин і умов вчинення злочину, які, відбиваючись у свідомості особи, виявляються у відносинах суб'єкта та соціального середовища. Передусім, як зазначав М. П. Чубинський, мотивація є причинність, що проходить через свідомість і призводить до відомого результату при сприянні всієї психіки даного індивіда [25, С. 14]. На основі відображувальної функції здійснюється також формування структури та змісту мотиваційної сфери особи.

Спонукальна функція в мотивації злочину виникає, головним чином, завдяки мотиву злочину. Спочатку з'являється потреба або інший компонент, що може викликати активність організму (інтерес, потяг, настанова, прагнення тощо). Але самі по собі вони не здатні ініціювати спонування. Тільки після проходження їх кризів свідомість особи можна вести мову про вияв мотиву – інтегрального психічного утвору, який мобілізує та енергізує дії особи, підбуруює та підштовхує суб'єкта до вчинення суспільно небезпечного діяння. Оскільки мотив є головним компонентом мотивації, він проєцирує функцію спонування на весь мотиваційний процес. У свою чергу, мотивація повинна

забезпечити безперешкодну реалізацію спонування на всіх її наявних етапах.

Спрямовуюча функція в процесі мотивації злочину здійснюється за участю такого її складового компонента, як мета. Замало існування спонування до злочину, слід ще і спрямувати дії суб'єкта в необхідному руслі, згуртувати їх у визначеному напрямку для досягнення певного бажаного результату. За умови усвідомлення мети можливо чіткіше та ретельніше визначити спосіб спонування до суспільно небезпечного діяння у процесі мотивації. Це повинно виключити небажані для особи наслідки її злочинної поведінки.

Сенсоутворююча функція мотивації пов'язується з суб'єктом злочину. Вчинення суспільно небезпечного діяння має для суб'єкта особистий сенс, який свідчить про індивідуалізоване відбиття дійсного ставлення особи до того, що відбувається навкруги в процесі мотивації. Сенсоутворююча функція розкриває соціальну позицію особи злочинця, його психічні особливості, а також дозволяє побачити, наскільки вчинений злочин вписується у межі її повсякденного життя.

Селективна функція мотивації злочину відповідає за доцільність вчинення того чи іншого акту злочинної поведінки. В злочині виявляється воля особи, через що забезпечується свідоме, цілеспрямоване, а отже, найбільш прийнятне для суб'єкта протікання мотивації. Свій вияв в об'єктивній дійсності мотивація знаходить не хаотично, не спонтанно, а при виборі суб'єктом найоптимальнішого, найзручнішого варіанта для реалізації свого мотиву. Для цього зважуються всі «за» і «проти», моделюється ситуація в думках і в реальності заради того, щоб будь-що досягти бажаного результату.

Регулятивна функція в мотиваційному процесі виявляється в керуванні розумовими та фізичними актами злочинної поведінки або діяльності суб'єкта, які спрямовані на досягнення визначеної мети. Кожна ланка процесу мотивації потребує регулятивного впливу, що сприяє правильному вибору суб'єктом засобів і способів досягнення мети, прогнозуванню можливих основних і другорядних дій, прийняттю відповідного рішення щодо вчинення злочину тощо. Внаслідок цього виробляється та удосконалюється складний механізм управління мотиваційним процесом.

Контролююча функція мотивації злочину вважається заключною і підсумковою. Вона має свій вплив на останніх етапах мотиваційного процесу, коли вчиняється злочин,

оцінюються та аналізуються його наслідки. Контролювання суб'єктом своїх злочинних дій є найскладнішою системою зворотних зв'язків до свідомості особи від кожного акту її поведінки, включаючи фізичні дії та їх наслідки, зміни поточної обстановки [126, С. 148]. За умови вияву розбіжностей у загальному плані реалізації злочинного задуму, особа здійснює відповідну корекцію згідно з обстановкою, зіставляє досягнуте із запланованим. Все це неодмінно впливає на результативність логічного завершення мотивації злочину.

Без ґрунтового знання не тільки змістовних, але й функціональних особливостей процесу мотивації суспільно небезпечного діяння неможливо правильно вирішити актуальні кримінологічні та кримінально-правові завдання у сфері боротьби зі злочинністю.

Зв'язок мотивації злочину з особою, яка вчиняє цей злочин, простежується через мотиваційну сферу. Завдяки останній, суб'єкт залучається не тільки у мотиваційний процес, а й у весь механізм вчинення суспільно небезпечного діяння. Мотиваційна сфера – це «центр» внутрішньої структури особи, що інтегрує її активність як динамічне ціле [127, С. 150]; це найважливіша частка, ядро особи, що включає систему мотивів в її певній побудові (ієрархії) [23, С. 43].

Обізнаність зі структурою мотиваційної сфери особи допомагає у розкритті сутності мотивації злочину, оскільки остання є окремим виявом і реалізацією певних мотивів цієї сфери через вчинення забороненого законом діяння. Перед кримінологами постає нелегке завдання щодо визначення сили та усталеності тих мотивів, які спонукають особу до злочину, і порівняння їх з рештою, що не отримали своєї активної ролі та залишилися на певних ієрархічних позиціях в мотиваційній сфері. Головне, що потрібно з'ясувати, – це місце розташування мотивів, що виявилися у злочині, у системі всіх існуючих мотивів особи. Тоді впевнено можна вести мову про ступінь суспільної небезпеки як самої особи, так і вчиненого нею злочину.

При саморегуляції особою своєї поведінки існують тісні зв'язки між мотиваційною, емоційною, пізнавальною (інтелектуальною) та вольовою сферами. Всі вони здійснюють безпосередній вплив на протікання процесу мотивації злочину. Наприклад, емоційна сфера впливає на мотивацію з енергетичного боку, тоді в злочині більшою чи меншою мірою відображаються певні емоції та почуття (гнів, злість, жах, обурення тощо), які можуть повністю змінити запланований особою сценарій злочинного діяння. Через інтелектуальну сферу особа здійснює пізнавальні процеси, що

визначають селективність сприйняття, особливості пам'яті, мислення, уявлення, мовних аспектів тощо. Вольова сфера визначає сталість і згуртованість мотиваційного процесу, його сувору підконтрольність свідомості особи.

Мотивацію злочину можна охарактеризувати з різних боків. Вона може бути швидкоплинною і тривалою; безперервною і перервною; послідовною і непослідовною тощо. Мотивація завжди несе в собі емоціональне та раціональне навантаження. Деякі елементи мотивації можуть з'являтися не в звичній для них послідовності, не завжди повністю усвідомлюватися, а нерідко навіть зовсім «випадати» з мотиваційного процесу. На цій підставі є сенс говорити про наявність усвідомлених і неусвідомлених компонентів мотивації злочину. Розглядаючи мотивацію як систему, слід зазначити, що їй властиві такі риси, як цілісність, структурність, взаємозалежність, ієрархічність, множина опису. Це докладно висвітлюється в юридичній літературі [69, С. 36].

Не залишається за межами кримінально-правового та кримінологічного аналізу і соціальна динаміка мотивації, оскільки еволюція особистості є водночас і еволюцією мотивації [128, С. 38], при цьому в ході соціально-економічних змін змінюється і зміст мотивів поведінки [129, С. 14]. Зміни в соціальній мотивації обумовлюються політичними та економічними факторами, які впливають на виникнення та швидке розповсюдження нових категорій злочинів в Україні, таких, як тероризм, наркобізнес, відмивання грошових коштів, торгівля зброєю, протиправне вивезення і продаж сировини та металів, екологічні злочини тощо.

Президент України Л. Д. Кучма у своїх виступах неодноразово наголошував на тому, що «змінюється мотивація тяжких злочинів, поширюється кримінальний тероризм, а це вимагає якісно нових підходів у роботі правоохоронних органів.» [130]. Велику відповідальність мають нести всі гілки влади щодо своєчасного реагування та протидії різним антисоціальним явищам, що, безумовно, впливатиме на ефективність боротьби зі злочинністю не тільки на сучасному етапі, але й у недалекому майбутньому.

У протилежному разі можлива перемога так званих «тіньових сил». Професор В. І. Шакун підкреслює, що ці сили «зацікавлені в легалізації свого нового статусу в Україні і за кордоном. Цей мотив, а також прагнення забезпечити прибутковість отриманої власності, закріпити свою політичну та економічну владу примусять колишніх «тіньовиків» змінити економічний режим у країні, легалізувати неофіційну економіку, створити сприятливі інвестиційні

умови, закріпити силові інститути держави, за допомогою яких знешкодять конкурентів, а при потребі будуть придумані окремі соціальні виступи в перехідний період» [131, С. 152]. Щоб такого не сталося, необхідно створити дійовий механізм подолання «соціальних хвороб» як в правоохоронній сфері, так і в політиці, економіці, культурі, освіті, навіть у моральній сфері. І від того, наскільки будуть враховані й осміслені тенденції перетворень у мотивації суспільства в цілому та його окремих членів зокрема, залежатиме і кінцевий результат двобою зі злочинністю.

Від мотивації злочину необхідно відрізнити мотивування злочину. В теорії і на практиці ці поняття нерідко отожднюються. Психологи під мотивуванням розуміють раціональне обґрунтування самою людиною своїх вчинків, що не завжди відповідають істині [15, С. 559]. На нашу думку, мотивування злочину – це раціональне пояснення особою, яка вчинила злочин, причин своїх суспільно небезпечних дій або бездіяльності, шляхом висвітлення тих прийнятих для неї обставин, котрі спонукали її до вчинення суспільно небезпечного діяння [133, С. 11].

Те, що пояснює або розтлумачує суб'єкт, іноді зовсім не збігається з його реальною мотивацією під час здійснення злочинної поведінки чи діяльності. У певних випадках злочинець бажає сказати правду про подію вчинку, але внутрішні бар'єри заважають і протидіють цьому. Проте переважна більшість злочинного елемента намагається свідомо приховати справжню мотивацію своїх вчинків, а тому здійснює виправдовування, облагородження та «ушляхетнювання» своїх суспільно небезпечних діянь.

Людині взагалі властивий так званий «ефект фасаду», тобто прагнення висувати на перший план свої найкращі сторони. Наприклад, вироком судової колегії Запорізького обласного суду від 18 травня 1995 р. А. було засуджено за п. «а» ст. 93 КК України 1960 року (умисне вбивство з корисливих мотивів) на 14 років позбавлення волі у ВТК посиленого режиму з конфіскацією майна. У касаційній скарзі А. стверджував, що вбивство він скоїв у стані сильного душевного хвилювання, захищаючись від нападу Б. Однак такі мотивування засудженого визнані ухвалою судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 16 листопада 1995 р. необґрунтованими, що підтверджується як показаннями самого засудженого, так й іншими матеріалами справи (перевірками у судовому засіданні, висновками судово-психіатричної експертизи тощо) [133, С. 137].

Пошук підстав для виправдовування своїх вчинків ста-

2.3. Особливості типів мотивації злочинів

За своїм конкретно-предметним змістом мотивація злочину є дуже різноманітним і багатоаспектним феноменом. Вона відбиває внутрішній механізм протікання суспільно небезпечного діяння, яке унікальне за своїми об'єктивними та суб'єктивними виявами. Не може бути однакових спочатку і до кінця злочинів, так само, як не може бути тотожних мотивацій.

Оскільки в юридичній науці існує певна система класифікації злочинів, можна та необхідно вести мову і про класифікацію мотивації злочинів, розподіл її на окремі типи (види). Кримінологи зазначають, що групування злочинів за змістом мотивації є первинним, а за об'єктом посягання – вторинним [135, С. 196]. Провідним при цьому, на нашу думку, є визначення підходу до типізації мотивації, тобто з'ясування завдань і цілей її здійснення.

У правничій літературі типізація мотивації злочинів здійснюється головним чином у чотирьох напрямках: 1) психологічному; 2) кримінологічному; 3) кримінально-психологічному; 4) етико-правовому. В більшості випадків дослідники обмежуються виділенням лише класифікації мотивів злочину, висуваючи у перший рядок оціночний етико-правовий підхід. Характеристика мотивації злочину за іншими підставами дається набагато рідше. Іноді зовсім не згадується про кримінологічно-психологічну природу мотивації злочину. Навіть якщо мотивацію класифікують у цьому аспекті, єдності у поглядах на окремі типи (види) не досягнуто.

Наприклад, С. М. Гриндін наголошує на існуванні двох типів мотивації злочинів – корисливого та насильницького [136, С. 11]. В. Ф. Колишкіна розрізняє три види (типи) мотивації злочину: а) мотивація, що виражає відверту антисоціальну спрямованість (анархістське ставлення до суспільства, його цінностям, ідея про свою винятковість тощо); б) мотивація перекрученого уявлення про соціальні цінності (хибно зрозуміле почуття товариськості, романтики, справедливості тощо); в) помилково виправдальна мотивація («всі так вчиняють», поновлення порушеного права тощо) [137, С. 70]. Н. Ф. Кузнецова поділяє мотивацію злочинів на чотири типи: антирадянська, корислива, хуліганська та мотивація необережних злочинів [115, С. 11–17]. В. В. Лунев зводить мотивацію до п'яти основних типів: політична (антирадянська), корислива, насильницько-егоїстична (агресивна), анархічно-індивідуалістична та легковажно-безвід-

новить об'єктивну закономірність в силу такого явища, як психологічний захист [134, С. 124]. При цьому злочинець застосовує самовиправдовування не тільки ретроспективно (після вчинення ним злочину), а й перспективно (до вчинення злочину). Ось тоді з'являються різного роду вигадки, виправдовувальні спотворення, замаскування і завуальовування дійсної мотивації злочину. Звідси, важливо, щоб в судово-слідчій практиці встановлення дійсної мотивації злочину не обмежувалося лише аналізом показань обвинуваченого або підсудного, бо такий підхід ніколи не зможе розкрити зміст тієї мотивації злочину, що виявилася насправді.

Підсумовуючи викладене щодо сутності мотивації злочину, зробимо такі загальні висновки:

проблема як мотивації людської поведінки та діяльності, так і мотивації злочину ще далека до свого остаточного вирішення навіть тепер, на початку третього тисячоліття, оскільки досі не створена всеосяжна мотиваційна теорія або концепція, що здатна повною мірою пояснити процеси та явища людської психіки;

дослідження кримінологічного аспекту мотивації має ґрунтуватися на психологічних засадах, що розкривають найсуттєвіші сторони будь-якої поведінки та діяльності людини, в тому числі і злочинної;

мотивація злочину є специфічним синтезованим процесом взаємодії внутрішніх (особи) та зовнішніх (оточуючого соціального середовища) факторів, внаслідок якого відбувається формування, розвиток і реалізація мотиву злочину;

мотивація злочину – це складна, динамічна, багатоелементна та багаторівнева система, завдяки якій пояснюється детермінація суспільно небезпечного діяння;

мотивація злочину є завжди негативним і руйнівним (деструктивним) за своїм змістом явищем, навіть якщо до її складу входять суспільно-нейтральні або навіть суспільно-позитивні мотиви, оскільки вона реалізується забороненими законом способами, спричиняючи шкоду у сфері охоронюваних суспільних відносин;

вивчення мотивації злочину дозволяє встановити зрушення та деформації, які відрізняють особу злочинця від особи громадянина з правомірною поведінкою;

аналіз всіх особливостей конкретної мотивації злочину впливає на обґрунтоване вирішення питань про встановлення ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння і особи винного, звільнення від кримінальної відповідальності, індивідуалізацію кримінального покарання, визначення шляхів щодо виправлення засуджених.

повідальна [69, С. 186–187] тощо. Не важко помітити, що наведені класифікації мотивації злочинів мають багато архаїчними і неузгоджених моментів, різняться між собою за вихідними критеріями та змістом.

Виходячи із системного уявлення про мотивацію злочинів, враховуючи її пріоритетне кримінологічне значення, яке ґрунтується на психологічних засадах, а також приймаючи до уваги особливості окремих груп злочинів, проблема класифікації мотивації має бути вирішена таким чином. У зв'язку з тим, що в психології існує розподіл людської активності залежно від міри її усвідомлення та вольової регуляції на три типи (вольова або раціонально-вольова, імпульсивна та звична) [11, С. 544; 138, С. 91–92; 139, С. 171], є сенс виділити відповідно до такої класифікації три типи мотивації людської поведінки, зробивши їх перенесення на мотивацію злочинів. Зауважимо, що поза увагою юристів залишаються рефлекторні та інстинктивні дії, які здійснюються неусвідомлено, бо мають суто біологічний (органічний) характер і не можуть підлягати правовій оцінці [63, С. 22]. Всі інші типи мотивації злочину усвідомлюються суб'єктом, але рівень їх свідомого сприйняття та вольової регуляції буде не однаковим у кожному конкретному випадку. Найбільш усвідомленим, заздалегідь запланованим і багатоетапним типом мотивації злочину є той, що відповідає вольовій поведінці особи. Його ще називають мотивацією злочинної діяльності [62, С. 5–34].

Таким чином, мотивація злочину може бути трьох типів: 1) мотивація злочинної діяльності; 2) мотивація імпульсивних злочинів; 3) мотивація звичних злочинів. Всі вони знаходять свій вияв в умисних злочинах. Але хіба можна нехтувати вивченням мотивації при вчиненні необережних злочинів, які становлять неабиякий інтерес для всієї юридичної науки? В літературі є думка про доцільність виділення самостійної групи необережних злочинів [140, С. 59]. Звідси випливає, що при розгляді мотивації злочину необхідно приділити значну увагу її окремому (четвертому) типу – мотивації необережних злочинів [141, С. 125–126]. Далі розглянемо особливості виділених нами чотирьох типів мотивації злочинів.

2.3.1. Мотивація злочинної діяльності

Злочинна діяльність є специфічним різновидом діяльності в її психологічному розумінні, тобто усвідомленої, вольової поведінки, що складається з системи дій, кожна з

яких має мету, обумовлену загальним мотивом [124, С. 209]. Взагалі діяльність вивчається багатьма науками, вона дуже різноманітна і багатоаспектна, як і ті суспільні відносини, учасником яких виступає людина. Однак у загальнотеоретичній, філософській і психологічній літературі майже зовсім не згадується про деструктивну діяльність, що руйнує умови життя в суспільстві. Мова йде про злочинну діяльність насамперед [142, С. 12; 143, С. 7–9].

Сучасні дослідники як людської діяльності взагалі, так і злочинної діяльності зокрема, наголошують на відсутності чітких та диференційованих визначень поняття «діяльність» у наукових працях [144, С. 75; 62, С. 5]. Жодний закон у нашій державі не визначає поняття злочинної (незаконної) діяльності. Юристи часто ототожнюють злочинну діяльність з окремим злочином, навіть одиничним ненавмисним злочинним діянням. Визначення злочинної діяльності знаходимо в роботах А. Ф. Зелінського і М. Й. Коржанського. Злочинна діяльність – це система передбачених кримінальним законом суспільно небезпечних діянь і тісно пов'язаних з ними дій, психологічно детермінованих загальним мотивом, реалізація якого планується суб'єктом через встановлення і досягнення корисної мети [62, С. 13]. Це особливий вид людської діяльності, що складається з різного роду перекручень звичайних поведінкових актів, а також первісно злочинних неадаптивних дій [145, С. 15]. Звідси, злочинна діяльність може бути адаптивною (звичайна пристосувальна активність, однак пов'язана з порушенням закону) і неадаптивною (із самого початку деструктивна і спрямована проти підвалин загальнолюдських цінностей, а тому завжди та скрізь злочинна).

«Загарбницькі» напрямки злочинної діяльності не є постійними, вони змінюються у зв'язку із зміною системи особистих потреб і способу життя, розвитком та досягненнями суспільства. В умовах сьогодення професійні злочинці поширюють свій вплив на сфери економіки та господарювання, громадської безпеки, інтелектуальної власності, високоточних технологій тощо. У зв'язку з цим широкого розповсюдження набувають такі злочини, як ухилення від сплати податків, легалізація «брудних» грошей, шахрайство з фінансовими ресурсами, терористичний акт, створення злочинної організації (банди) та участь у ній, порушення авторського права та суміжних прав, комп'ютерні злочини.

Для злочинної діяльності властиві всі елементи, що характеризують склад злочину (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона). Вона акумулює ознаки зло-

чину та характеристики злочинності. Однак злочин – це одиничний феномен, злочинність – загальний, а злочинна діяльність – прояв і відбиток соціальної сутності злочинів і злочинності як соціального елемента життєдіяльності суспільства. Оскільки злочинна діяльність не зводиться до одиничного злочину, переважно виявляється у формі множини – повторності, сукупності або рецидиву. Злочинні діяльності притаманні й інші ознаки – продовженість, інтенсивність, цілісність тощо. Однак її визначальною рисою слід вважати організований та професійний характер.

У науковому аспекті цікавим є той факт, що злочинна діяльність розуміється в різних державах специфічно. Так, у нормах Кримінального кодексу України поняття «діяльність», хоча і гадується в контексті з іншими ознаками у багатьох складах злочинів (статті 111, 202, 209, 304, 344, 376, 397, 443 КК України тощо), проте, належної кримінально-правової оцінки так і не отримало ні на законодавчому рівні, ні в постановях Пленуму Верховного Суду України. Навіть коли законодавець прямо вказує на кримінально-правовий термін «злочинна діяльність» (ч. 3 ст. 27, ч. 4 ст. 28, ч. 1 ст. 255, ст. 304 КК України тощо), його зміст залишається суперечливим для будь-якого дослідника, оскільки невідомо, що саме та за якими критеріями слід відносити до злочинної діяльності.

На відміну від національних стандартів, наприклад, у кримінальному законодавстві США (як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів) не тільки дається поняття злочинної діяльності, але й розкривається його зміст. Наприклад, у розділі 18 Зведення законів США, розташованому у Федеральному кримінальному кодексі та правилах, поряд із «рекетирською діяльністю» та «забороненою діяльністю», розрізняють «визначену злочинну діяльність», яка є найширшим за обсягом поняттям. Під «визначеною злочинною діяльністю» (ст. 1956 (A)(7)) розуміється: а) будь-який вчинок або діяльність, що становить злочин, передбачений ст. 1961 (1) цього титулу, де, власне, і дається перелік тих суспільно небезпечних діянь, що утворюють поняття «рекетирська діяльність»; б) злочин проти іноземної держави (коли йдеться про фінансову операцію, що здійснюється цілком або частково в Сполучених Штатах), що включає порушення положень Закону «Про контрольовані речовини» та Міжнародної банківської угоди 1978 р.; в) будь-який вчинок, що становить продовжуване злочинне підприємство, як це визначено у ст. 408 Закону «Про конт-

рольовані речовини»; г) низка злочинів, передбачених різними статтями та титулами Федерального кримінального кодексу та правил, а також іншими нормами (в тому числі – контрабанда, викрадення, шпигунство, вбивство, терористичний акт тощо); г) злочинне порушення низки федеральних законів у сфері охорони довкілля; д) будь-який вчинок або діяльність, що становить злочин у сфері федеральної охорони здоров'я [146, С. 791–792]. Законодавче визначення злочинної діяльності в США хоча і є широким, переважно викладеним у формі бланкетних і відсильних диспозицій, проте воно має бути прикладом для вітчизняного законодавця, як дане поняття може і повинно бути описано та розтлумачено в законі.

Щодо поняття «попередня злочинна діяльність», то в українському та американському кримінальному законодавстві воно не збігається. За Кримінальним кодексом України попередня злочинна діяльність включає три стадії: готування (ст. 14 КК), замах (ст. 15 КК) і власне закінчений злочин. За кримінальним законодавством США (як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів), її становлять: підбурювання, змова та замах [147, С. 173]. Проте у будь-якому випадку вчинення злочинної вольової поведінки (злочинної діяльності) обумовлюється внутрішнім процесом у вигляді кримінальної мотивації.

Мотивація злочинної діяльності належить до найбільш розгорнутого та змістовного типу порівняно з усіма іншими – мотивацією імпульсивних злочинів, мотивацією звичних злочинів і мотивацією необережних злочинів. Вона розпочинається з актуалізації потреби (чи будь-якого іншого психічного компонента) або їх сукупності, проходить через усвідомлення мотиву, цілеутворення, вибір і оцінку засобів і способів реалізації мотиву і досягнення мети, прогнозування можливих результатів, аж до ухвалення рішення про здійснення суспільно небезпечного діяння або серії таких діянь, і закінчується виконанням, контролем і корекцією дій, а також аналізом наслідків, що настали [148, С. 332]. Нерідко схему мотивації злочинної діяльності розглядають як стандартну, прийнятну для аналізу механізму вчинення кожного злочину. Разом з тим це не зовсім правильний підхід. Не має ознак мотивації злочинної діяльності, наприклад, процес одноактного умисного злочину, вчиненого без готування, випадково, під визначальним впливом ситуації. Неможливо уявити мотивацію імпульсивної злочинної діяльності, а також тієї, що складається із стереотипних, наповнину автоматичних, звичних дій.

Початковим етапом мотивації злочинної діяльності виступає актуалізація визначеного психічного компонента або їх сукупності, що являє собою більш-менш тривалий процес активації спонукальних сил особи. Актуалізація передбачає перехід до нагального стану тих чи інших потреб, інтересів, потягів, бажань тощо, які відповідають особливостям конкретної ситуації та персональній оцінці її суб'єктом майбутнього злочину. Відомо, що кожна особа по-різному оцінює наявну ситуацію, внаслідок чого на перший план активації висувається якесь одне спонукання чи два, чи навіть цілий ряд (комплекс) спонукань. Але певне спонукання (чи їх сукупність) повинне пройти через волю і свідомість суб'єкта, так би мовити, «знайти свій предмет».

Тільки тоді здійснюється новий етап мотивації – з'являється та усвідомлюється мотив (інтегральний психічний утвір), відповідальний за розкриття того, чому і *навіщо* суб'єкт діє, який зміст і значення являє його злочинна діяльність. Мотиви можуть бути основними і додатковими (другорядними). Домінуючий (основний) мотив підпорядковує собі всі інші, однак не виключається і таке, що другорядні мотиви в окремих епізодах злочинної діяльності іноді активізуються і можуть змінити її характер взагалі. Як правило, злочинна діяльність полімотивована і реально спрямовується не тільки одним, а декількома мотивами.

Усвідомлений і вольовий характер злочинної діяльності цілком не виключає впливу на неї неусвідомлених елементів психіки суб'єкта. Різного роду настанови особи, емоційні стани, звички, вміння, традиції, витиснуті в підсвідомість уявлення, думки, ідеї взаємодіють зі свідомістю і впливають на її спрямованість. Мотив злочинної діяльності усвідомлюється більшою чи меншою мірою, однак говорити про його повну усвідомленість буде неправильним. Наприклад, злочинну діяльність можуть утворювати криваві вчинки сексуальних маніяків [149, С. 19]. Мотивація при цьому може протікати як на свідомому, так і на несвідомому рівнях. Свій стан до і під час злочинів сексуальний маніяк А. Чикатило характеризував, наприклад, такими словами: «...нічого з собою зробити не міг...», «...почував, що якщо зараз не нападу, то знепритомнію...», «...не могу сказати, з якою метою я це робив...» [150, С. 93–94].

Складовою процесу мотивації злочинної діяльності є цілеутворення, яке включає у себе формування цілей, їх вибір і визначення ставлення до обраної мети [151, С. 184]. Мета – це образ усвідомленого передбаченого результату, що актуалізує готовність суб'єкта до її досягнення і, тим самим,

визначає спрямованість даної дії [152, С. 60]. Якщо мета є змістом злочинної діяльності, якщо тільки заради мети здійснюється така діяльність, то в такому випадку мета збігається з мотивом і виникає феномен «мотиву-мети». За ступенем усвідомлення розрізняють: мотив-спокуса, мотив-бажання, мотив-мета [153, С. 87]. Серед цих конструкцій найбільш виразно усвідомлюється лише мотив-мета.

Ще М. С. Таганцев писав, що «...мотив и цель суть два кореллятивных понятия» [26, С. 239]. У меті завжди виявляється матеріальний зміст, він опосередковується конкретними спонуканнями, що входять у складові мотиву. Будучи усвідомленими, ці спонукання стають мотивами, на ґрунті яких виникає певна мета [154, С. 15]. В меті також досить точно відображається об'єктивна сторона злочинів, ознаки яких описані в диспозиціях статей кримінального закону.

Вслід за утворенням мети відбувається етап вибору й оцінки засобів і способів реалізації мотиву і досягнення мети, на якому суб'єкт остаточно визначається в злочинному вирішенні наявної ситуації. На підставі вивчення об'єктивних і суб'єктивних факторів особа прораховує найбільш прийнятні та раціональні для неї злочинні способи реалізації мотиву і досягнення поставленої мети, а також здійснює вибір відповідних способів, засобів, прийомів, методів своїх дій і протидій у майбутньому. При цьому зазначені способи і засоби в будь-якому випадку є аморальними, неправомірними, злочинними. Сутність ланки «мотив-мета-спосіб» у злочинній поведінці завжди антисоціальна [69, С. 77].

Особливість структури мотивації злочинної діяльності полягає в тому, що головним чином вона містить у собі сукупність мотивів і цілей, що утворюють її окремі дії (епізоди). За даними одного дослідження, серед 400 вивчених кримінальних справ у 73% випадків мотивація мала саме таку структуру і лише у 27% випадків її структура містила одноактну злочинну дію [78, С. 64]. Мотиви окремих дій підпорядковуються загальному мотиву злочинної діяльності і залежать від нього. Загальний (головний) мотив займає домінуючу позицію і впливає на всі інші мотиви, які у своїй сукупності детермінують кінцеву мету злочинної діяльності.

Аналогічним чином складається залежність окремої мети дії від кінцевої мети. Наслідок кожної дії стосовно кінцевої мети злочинної діяльності є засобом її досягнення і разом з тим метою даної дії. Таким чином, мотивація зло-

чинної діяльності містить у собі визначену сукупність мотивацій окремих дій, кожна наступна з яких є якісно новим етапом, ніж попередня, оскільки все ближче і ближче наближається до кінцевої мети (Рис. 2.2).

Наступний етап мотивації – прогнозування можливих результатів. На ньому особа уявляє про причинно-наслідкові результати своїх злочинних дій з можливими віддаленими наслідками. Вірогідне прогнозування – це передбачення майбутнього, що ґрунтується на вірогідній структурі попереднього досвіду, інформації та наявній ситуації [155, С. 3]. Злочинна діяльність обов'язково планується тією чи іншою мірою: передбачається місце, час, способи злочинних дій; готуються засоби досягнення мети; відбувається розподіл ролей між співучасниками тощо. Прогнозування

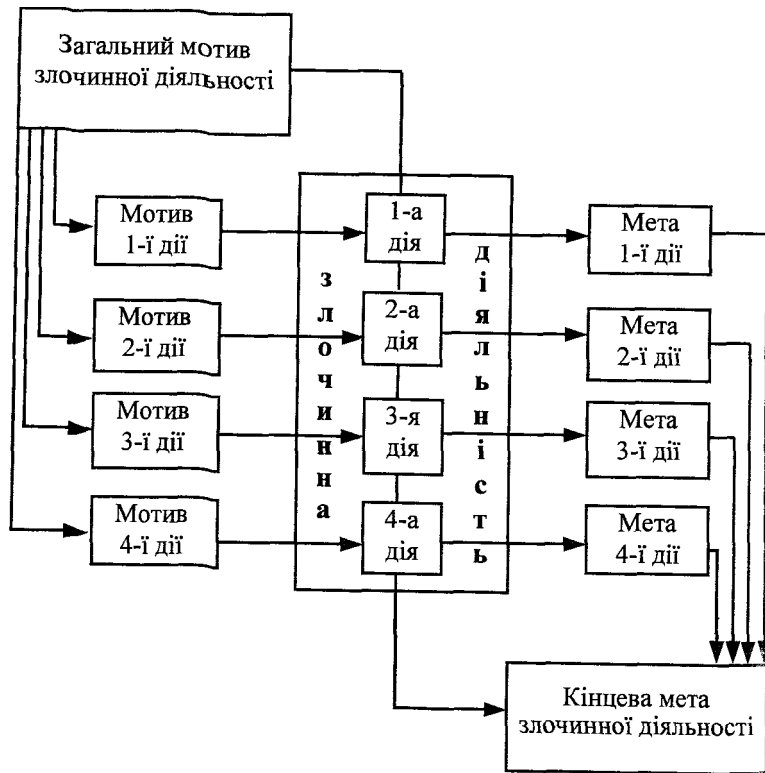

Рис. 2.2. Особливості структури мотивації злочинної діяльності (на прикладі вчинення чотирьох дій-епізодів)

іноді буває дуже ретельним, глибоко обміркованим, а іноді злочинці не дуже замислюються над майбутнім. Хибність і недостатність прогнозування залежить від інтелектуальних здібностей суб'єкта, його стану (стресовий, алкогольний або наркотичний), наявності екстремальних умов (конфліктна ситуація, погані погодні умови, дефіцит часу тощо).

Здійснення злочинного наміру відбувається на підставі прийняття рішення – психологічного процесу, що складається з усвідомлення, встановлення, оцінки і порівняння факторів, що впливають на вибір визначеної протиправної поведінки для даної особи та можливість її здійснення в конкретній життєвій ситуації, побудови різних моделей поведінки, а також визначення варіанта злочинної поведінки з урахуванням наявної інформації і можливих наслідків [116, С. 13–14]. Це інтелектуально-вольовий акт, що в диліке напруженість всього психічного стану особи і виражає готовність вчинити злочин чи кілька злочинів. У складній ситуації прийняття рішення вимагає не тільки інтенсивного мислення, але й згуртованості волі. Прийняттю рішення передують оцінка ситуації, здійснення вибору засобів досягнення мети, врахування існуючих і можливих перешкод на шляху реалізації мотиву.

Для злочинної діяльності характерні найбільш усвідомлені рішення, коли має місце свідоме обмірковування кожного наступного кроку, особиста ініціатива, чітке розуміння змісту майбутніх дій. Боротьба мотивів на цій стадії досягає свого вищого рівня. Якщо у суб'єкта немає відмови щодо прийнятого рішення, далі йде його виконання. Результат прийняття рішення виявляється зовні через вчинення одного чи декількох суспільно небезпечних діянь. Безпосереднє здійснення злочину являє собою найскладнішу систему зворотних зв'язків від кожного акту поведінки суб'єкта, включаючи фізичні дії, їх наслідки, зміни мінливої обстановки [126, С. 148]. Виконання прийнятого рішення – це найважливіший вольовий акт усієї злочинної діяльності. Чим складніша злочинна діяльність, тим складніше відбувається реалізація прийнятого рішення. Внаслідок підключення наступного етапу – контролю і корекції особою своїх дій – відбувається конкретизація, коректування й уточнення злочинних дій. Мотиви злочинної діяльності втілюються в реальну дійсність, досягається кінцева мета. Хоч м ж л в і б в і л в і м в від о в е е н я з л – у до л о г і ч н о г о з а в е р ш е н н я , а т а к о ж е к с ц е с в и к о н а в ц я , я к щ о т і л ь к и з а м e ж і п о г о д ж е н о ї п р o г р a m и д і й в и х o д и т ь в и k o н a н н я з л o ч и н н и x н a м і р і в .

На вчинення злочинної діяльності та її регулювання впливають не тільки інтелект, свідомість і воля, а й емоції. Без переживань не відбувається жодної вольової дії. Емоційний вплив на злочинну діяльність обумовлюється властивостями й особливостями суб'єкта, зокрема емоційною збудженістю, вразливістю, стійкістю почуттів. Невідповідність досягнутого результату мотивам діяльності викликає емоції різної модальності, стан напруженості, де переважають негативні емоційні переживання [156, С. 27].

На завершальному етапі злочинної діяльності особою здійснюється аналіз наслідків, що настали: дається внутрішня оцінка всьому, що відбувається, порівнюються і співвідносяться наслідки, що настали, зі спрямованістю і змістом вчинених злочинних дій. Після цього йде етап посткримінальної мотивації.

Дослідження мотивації розкриває суб'єктивну сторону злочинної діяльності, яка найчастіше характеризується наявністю прямого умислу. Це переконливо свідчить про пріоритет і вирішальне значення ролі особи у детермінації своєї злочинної поведінки. Але іноді в процесі здійснення запланованої програми дій можливе настання і побічних результатів, обумовлених свого роду ціною досягнення бажаних цілей.

Суб'єктивне ставлення особи до таких наслідків може бути визначене як прямий (непрямий) умисел або навіть необережність. Якщо прямий умисел особи спрямований на спричинення не однієї, а декількох змін в об'єктах кримінально-правової охорони, то у такому разі мова йде про об'єднання різних видів злочинної діяльності в одній вольовій поведінці. Що стосується непрямих умисел, а тим більше необережної форми вини за фактичний результат, то їх наявність серед мотиваційних факторів не дає підстави говорити про поєднання двох злочинних діяльностей, оскільки зазначений результат не був запланованим і його досягнення не розглядалось як ланка єдиної вольової цілеспрямованої поведінки.

2.3.2. Мотивація імпульсивних злочинів

Відзначальною рисою мотивації імпульсивних злочинів є її бездумність та яскраво виражений експресивний характер. Терміном «імпульсивність», на думку В. Д. Небиліцина, позначається швидкість, з якою емоція стає спонукальною силою вчинки в дії без їх попереднього обмірковування та свідомого рішення виконати їх [157, С. 179]. Водночас це

не означає, що імпульсивні злочини є повністю неусвідомленими. Якщо особа осудна, вона розуміє фактичний зміст свого вчинку, а отже, віддає собі звіт у своїх діях (наприклад, у тому, що наносить комусь тілесні ушкодження, заволодіває чужим майном тощо).

Було б недоцільним погодитися з деякими вченими-правниками, які заперечують караність імпульсивних злочинів і відносять їх до рефлекторних та інстинктивних видів нервово-фізіологічних реакцій [158, С. 47]. Це суперечить природі вчинення дій, регулювання яких йде не на фізіологічному, а на психічному рівні, коли відбувається їх однобічне та звужене усвідомлення. На цій підставі суб'єкт вчиняє злочин без необхідного свідомого самоконтролю, коли існує реальна можливість усвідомити свої дії належним чином. Кримінальна відповідальність є обґрунтованою не тільки при наявності свідомого вольового акту, але й у випадках, коли суб'єкт повинен був і міг, так би мовити, «вкласти» у поведінку свідомість і волю, тобто у випадках імпульсивної поведінки.

І хоча імпульсивна поведінка виникає без достатньо усвідомленого процесу мотивації, це не виключає наявності певного мотиву. Такий мотив завжди є в імпульсивних злочинах і переважно – це сильна емоція. Як зазначає Ш. Н. Чхартишвілі, мотивом імпульсивної поведінки є почуття [159, С. 327]. Між мотивом і дією встановлюється прямий і найкоротший зв'язок. Імпульсивна дія – це дія розрядка (дія-вспалах), коли вихідна спонука (роздратування, незадоволення тощо), що створена ситуацією, без виваження та належної оцінки її як мотиву, безпосередньо переходить у дію [78, С. 41–42]. Активність у такому випадку виникає під безпосереднім впливом вихідної спонуки і ситуації, обминаючи свідомо-вольовий контроль. Внаслідок порушення ієрархії настання, сформований мотив миттєво, без попереднього обмірковування соціального характеру діяння, переходить у дію.

Процес мотивації імпульсивних злочинів нагадує коротке замикання, оскільки суб'єкт не дбає про результати своєї дії та засоби їх досягнення. У зв'язку з цим не обґрунтовується й етап прийняття рішення. Останнє, як слушно зазначає К. Є. Ігошев, зливається з вихідною спонукою – імпульсом [160, С. 60]. Серед науковців, однак, виникають суперечності щодо наявності етапу прийняття рішення в імпульсивній поведінці. Наприклад, О. Л. Дубовик вважає, що стадія, на якій приймається рішення, має місце у кожному умисному діянні – це впливає з визначення поняття

«прийняття рішення», яке, з одного боку, являє собою інтелектуально-вольовий акт, що виражає готовність особи вчинити злочин, а з іншого – може бути вчинено інтуїтивно, тобто неусвідомлено [116, С. 43]. Вчинення імпульсивних злочинів передбачає наявність умислу, але раціональний вибір оптимального варіанта поведінки з наявних можливостей за даних умов відсутній. Немає і зіставлення варіантів вибору, а також передбачення можливих наслідків. Все це виключає як наявність етапу прийняття рішення, так й інших супутніх ланок мотиваційного процесу в імпульсивних злочинах.

Немає підстав говорити й про наявність мети в імпульсивних злочинах. Мета може виявлятися в афективних посяганнях, але не кожний вчинений в стані афекту злочин є імпульсивним. Стан душевного хвилювання в імпульсивних злочинах призводить до бездумності, коли мета не усвідомлюється. В протилежному разі слід визнати, що і вихідна спонука (імпульс, емоція, почуття) є завжди усвідомленими. Очевидно, що це не буде відповідати дійсності.

Значна роль у мотивації імпульсивних злочинів належить ситуації. Кожна імпульсивна дія – це, так би мовити, прискорена реакція на зовнішню ситуацію за участю свідомих і несвідомих компонентів. Адекватна оцінка конкретної життєвої ситуації, що впливає на поведінку, не є повною за умови існування імпульсу. У суб'єкта відсутнє не тільки належне уявлення про ситуацію, але й про той сенс, який він в неї вкладає. Оцінка ситуації визначається особистісними настановами і, отже, протікає за участю та під впливом несвідомого психічного.

До вчинення імпульсивного злочину можуть призвести різні психічні стани суб'єкта. У зв'язку з цим розрізняють чотири види імпульсивних злочинів: 1) вчинені в стані глибокого алкогольного сп'яніння; 2) афективні (вчинені в стані сильного душевного хвилювання); 3) вчинені в хворобливому стані; 4) вчинені «парадоксально» (швидкоплинно) [68, С. 89].

Про криміногенну роль стану сп'яніння відомо багатьом. Вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин не належить до органічних потреб людини і само по собі не має спонукальної сили. Внаслідок сп'яніння особа зазнає приємний стан збудження, відчуженість від усіх турбот тощо. З часом прагнення знов зазнати такого стану починає опредмечуватися вже у самому злочині, що руйнує попередню систему мотивів. А там, де «зелений змії» чи «дурман», дуже часто мають місце право-

порушення. Вчинення злочинів у стані сп'яніння відповідає сценарію імпульсивних злочинів: бездумність, безцільність, невідповідність зовнішнім приводам.

Стан афекту – емоційне переживання, що протікає з більшою та різко вираженою інтенсивністю, створюючи умови для імпульсивної злочинності [161, С. 54]. Досягає свого апогею активізація неусвідомленої психічної настанови, а також витіснених у підсвідомість переживань. Виникає сильне душевне хвилювання (фізіологічний афект), якому властиві бурхливий зовнішній прояв, короткочасність, безвідповідальність поведінки і дифузність переживання (афект захоплює людину цілком, її розум, почуття та волю). Встановленню наявності фізіологічного афекту при вчиненні імпульсивних злочинів сприятимуть можливості комплексної судової психолого-психіатричної експертизи.

Імпульсивні злочини обумовлюються також різного роду хворобливими станами, що пригнічують волю та свідомість особи, і тоді виникають так звані «суміжні стани психіки». Статистичні дані свідчать, що сьогодні в Україні на обліку у психіатрів перебуває 1200 тис. громадян [162], приблизно 1% населення страждає на шизофренію, 1,5% – на маніакально-депресивний розлад, 20% наших співвітчизників потребує психіатричної допомоги [163]. Хвороби (неврози, психопатії, ураження центральної нервової системи тощо) знижують контроль свідомості за поведінкою, тим самим порушується субординація особистісних настанов і на перший план висувається несвідоме, що перетворюється на причину імпульсивних дій та їх шкідливих наслідків.

Найбільш складними за структурою мотивації є «парадоксальні» (швидкоплинні) імпульсивні злочини. Вони вчиняються без будь-яких очевидних причин, а тому пояснити їх дуже важко. Дика нелогічність цих злочинів заганяє у глухий кут як юристів, так і психологів, залишаючи відкритим питання: а чи мотивуються такі злочини? На нашу думку, в основі «парадоксальних» злочинів знаходяться імпульси, що виходять з підсвідомості, відповідаючи психологічній настанові винного. Саме ці спонуки і є мотивами. Наступний приклад розкриває всю безглуздість «парадоксальності».

Заарештований за грабежі 26-річний Костянтин Ж. давав показання у Шевченківському РУ ГУ МВС м. Києва працівнику карного розшуку Володимиру Лавському. На прохань підозрюваного поїсти (а була обідня пора) оперативник зняв наручники, пригостив його своєю нехитрою їжею.

В якийсь момент міліціонер відвернувся від злодія, став до нього спиною і той, схопивши ніж, яким різали продукти, встромив його в оперативника до самої рукоятки. Потім виплигнув з третього поверху у вікно, однак був затриманий... Коли пізніше його запитували, навіщо він вбив працівника міліції (а Костянтин судимим не був), тільки постійно повторював: «Бігти хотів, мені бігти треба було...» [164].

Для запобігання вчиненню імпульсивних злочинів необхідно поліпшити профілактичну роботу, створити належні умови для гармонійного та всебічного розвитку людини в суспільстві, усунути конфліктні ситуації, що здатні призвести до біди.

2.3.3. Мотивація звичних злочинів

Чільне місце у сфері боротьби зі злочинністю належить подоланню шкідливих антисоціальних звичок, які є підґрунтям мотивації окремих злочинів. Криміногенна роль антисоціальних звичок головним чином обумовлюється рецидивною злочинністю, а також злочинністю, що пов'язана з алкоголізмом, наркоманією, жебрацтвом тощо. Призводить до звичних злочинів і звичка до «розгульного» життя, зневажання елементарними загальнолюдськими цінностями та нехтування встановленими правилами поведінки в суспільстві.

Психологія визначає звичку як схильність людини до відносно усталених способів дій [9, С. 62]. Психофізичним підґрунтям звички є динамічний стереотип поведінки, який виникає на підставі багаторазового повторення окремих дій. Соціально детерміновані звички здійснюють стандартизацію людської поведінки. На думку З. І. Ходжави, кожна звичка є активністю, виконання якої стало потребою або схильністю суб'єкта [165, С. 149]. Істотний вплив на формування звичок справляють соціальне становище особи, її соціальний досвід, стосунки у сім'ї та на роботі, спілкування з іншими людьми.

За своїм психологічним змістом звичні злочини багато в чому схожі з імпульсивними. Вони також здійснюються нелогічно, нерационально, не на відповідному рівні свідомості. Мотиваційний процес, так само як і в імпульсивних злочинах, є згорнутим. Мотивація злочинів в обох випадках спирається на нижчі рівні диспозиційної системи особистості, в основі яких лежать відповідні стереотипи, що дає підстави вести мову про стереотипні (експресивні) злочини. Проте мотивація звичних злочинів є більш усвідомленою,

оскільки звичні злочини займають проміжне місце між злочинною діяльністю та імпульсивними злочинами.

У процесі мотивації звичних злочинів їхній головний вихідний спонукальний компонент (звичка) перетворюється на суб'єктивний фактор і тоді мотив певної злочинної поведінки набуває своєї автоматичності. Контроль свідомості над мотивом зменшується. Звичка як мотив злочину стає сформованою роками реакцією особи діяти певним чином за аналогічних обставин. У перехідних фазах життя минулий досвід не тільки залишається малокорисним, але, акумулюючи у собі колись пережиті життєві ситуації, може ускладнити успішне вирішення нових буденних завдань [166, С. 64].

У процесі багаторазового повторення окремих злочинів (наприклад, крадіжки, грабежу, розбою тощо) життєві позиції суб'єкта перетворюються на антисоціальні (злочинні) звички. Одночасно зменшується рівень їх свідомої регуляції, провідна роль в якій переходить до неусвідомлених настанов. Створюється тип звичайного злодія, здатного вчинити злочин навіть тоді, коли він цього не хоче. Формується ригідність – схильність до таких вчинків, які стали явно бездумними та шкідливими для суб'єкта.

Зміна в змісті мотивів призводить до зміни психологічної структури особи, і вона деградує. Високі мотиви стримуються, а перше місце посідають примітивні. У звичних злочинах практично відсутня оцінка варіантів поведінки та розробка плану дій, замість цього приймається стандартне рішення. І хоча на відміну від імпульсивної мотивації звичні злочини мають етап прийняття рішення, воно є механічним і не враховує достатнього аналізу ситуації. У цьому випадку звички поширюються на раціональну сферу.

Для звичних злочинів характерні два види звичок: звички-автоматизми та звичні форми поведінки (звичні вчинки або соціальні звички) [68, С. 90]. Звички-автоматизми втілюються у способи дій, окремі рухи, слова та жести. Вони переважно не усвідомлюються, але при потребі можуть повернутися під контроль свідомості. Такого роду звички перетворюються на об'єктивні ознаки злочину, його спосіб або, так би мовити, «почерк» (наприклад, «почерк» професійного шахрая, найманого вбивці тощо). Звичні вчинки належать до більш гнучких форм дії. На відміну від звичок-автоматизмів, вони відображають ставлення суб'єкта до суспільства, оточуючих людей і охоронюваних законом соціальних цінностей.

Значна активізація звичок спостерігається в стані сп'яніння та афекту. В умовах небезпеки чи хвилювання люди

набагато завзятіше дотримуються попередніх рішень, попередніх методів і звичок [150, С. 138]. Відбувається руйнація та зміна системи мотивів, що була раніше, внаслідок чого актуалізуються примітивні, органічні спонукання в якості мотивів злочину.

Значення звичок не обмежується безпосередньою детермінацією до злочинів. Шкідливі звички беруть участь у формуванні особи правопорушника. Неодноразове додержання антисоціальних традицій і звичаїв перетворює їх у стійку індивідуальну рису характеру. Як правило, це відбувається внаслідок групового конформізму, властивого мотивації багатьох злочинів. Наприклад, більшість винних у вчиненні викрадень у складі групи дотримувалась звичок і традицій, що склалися у злочинному середовищі [167, С. 146–147]. Схильних до ритуалізованих стереотипів підлітків іноді використовують повнолітні особи для залучення в злочинну діяльність. Всі ці негативні тенденції призводять до того, що антисоціальні традиції та звичаї глибоко проникають у людську психологію, стають «еталонами» поведінки певної соціальної групи.

Підґрунтям багатьох рецидивних злочинів є також стандартні рішення. У 2001 році на профілактичному обліку в Україні перебувало понад 1,3 млн. схильних до вчинення злочинів і правопорушень осіб (1991 р.– 660 тис., 1996 р.– 700 тис.), взято під адміністративний нагляд 17,2 тис. раніше судимих громадян (1991 р.– 4,8 тис., 1996 р.– 8,5 тис.) [168, С. 15]. Дані дослідження О. Бірюченського та Т. Роцької свідчать: «Кожний п'ятий рецидивіст вчиняє злочин під час відбування покарання за попереднім вироком, а кожний третій – протягом першого року після звільнення з місць позбавлення волі. Значною є питома вага засуджених, що вчинили злочин після того, як були звільнені умовно-достроково, за амністією тощо» [169, С. 7]. Чим частіше повторюється суспільно небезпечна поведінка особи, тим більше підстав вести мову про її звичний характер. Першість у цьому належить таким злочинам, як крадіжки, грабежі, розбійні напади, шахрайство, зґвалтування, хуліганство, незаконне заволодіння транспортними засобами тощо.

Потреба скоєння певного злочину як способу самовираження виявляється у мотивації багатьох звичних злочинів. Приклад із практики: будучи засудженим дев'ять разів за вчинення крадіжок індивідуального майна та визнаним особливо небезпечним рецидивістом, підсудний У. в лютому 1993 року, перебуваючи в торговельному залі центрального гастроному м. Києва, знов вдався до таємного викра-

дення гаманця із значною сумою грошей у сторонньої жінки. До того ж підсудний У. вчинив ще і зґвалтування неповнолітньої К. [170]. Викладене свідчить про непереборну силу звички, через що особа, набуваючи злочинних навичок і вмій, оцінює об'єктивну ситуацію тільки під одним кутом зору – чи можна за даних обставин безкарно вчинити злочин?

У особи рецидивіста шкідливі звички порушувати кримінальний закон майже завжди поєднуються з його антисоціальною спрямованістю. К. Є. Ігошев підкреслює, що нерідко серед рецидивістів, а також осіб, які довгий час відбували кримінальне покарання та уперто не бажали стати на шлях виправлення, спостерігаються випадки руйнування і деградації особистості, що виявляється в примітивізації та різного роду збочень мотиваційної сфери [39, С. 91]. Кримінологи традиційно виділяють тип «звичного» злочинця, до якого відносять осіб, що неодноразово вчинили однорідні злочини. Проте далеко не все, що вчиняється «звичними» злодіями, може бути визнано звичним, оскільки психологічною причиною окремого злочину можуть бути й інші властивості особи рецидивіста.

У скрутних умовах сьогодення, коли не приділяється належної уваги питанням забезпечення роботою та житлом раніше засуджених осіб, поновлення їх суспільно корисних зв'язків у сфері сімейно-побутових відносин, організації дозвілля, нейтралізації впливу на них злочинного середовища, існує небезпека зростання та поширення мотивації звичних злочинів. Вважаємо, що прийняття нових законодавчих актів і активізація профілактики звичної злочинності можуть значно знизити темпи її розповсюдження.

2.3.4. Мотивація необережних злочинів

Мотивація необережних злочинів є численною та різнорідною. Актуальність її вивчення в сучасний період обумовлюється широкомасштабними негативними наслідками небережності, які виникають на ґрунті фізичних і психічних перевантажень людського організму в умовах постіндустріального суспільства, науково-технічного прогресу та невирішених соціальних проблем. Ядерна катастрофа на ЧАЕС, отруєння хімікатами повітря, води та ґрунту, загибель і поранення людей у дорожньо-транспортних пригодах є наслідками мотивації злочинної небережності, соціальна та матеріальна ціна якої постійно і суттєво збільшується [171, С. 3].

Серед необережних злочинів найбільш поширеними є:

а) необережні транспортні злочини, особливо в автомобільному транспорті, які становлять 75% усіх злочинів, скоєних з необережності; б) побутова необережність, яка призводить до загибелі і травмування людей (5–10%); в) всі інші випадки аварій та катастроф, що виникають з причин професійної необережності та безвідповідальності службових осіб, конструкторів та операторів різного роду технічних, біотехнічних та соціальних систем [172, С. 36].

На відміну від мотивації умисних злочинів протікання психічних процесів при вчиненні необережних злочинів має свої особливості. Специфіка мотивації в необережних злочинах полягає у тому, що мотив не поширюється на суспільно небезпечні наслідки, а лише детермінує вчинення тих чи інших дій, які призводять до даних наслідків. При вчиненні необережного злочину на стадії виконання конкретної поведінки відбувається переривання (викривлення) психічного зв'язку між мотивом і кінцевою метою. Це призводить до неузгодженості мети особи з наміченим результатом, через що настають такі побічні наслідки, які не охоплюються метою. Звідси, необережний злочин характеризується або «недовиконанням» мети (суб'єкт не досяг відвернення передбачуваного суспільно небезпечного наслідку), або її «перевиконанням» (наслідки виявились за межами передбачення і цілеутворення) [173, С. 43]. Стає очевидним, що у необережних злочинах мотив і мета «по-яснюють», «виправдовують» (з позиції суб'єкта) лише акт порушення правил необережності (як у випадках їх свідомого порушення, так і тоді, коли їм не було приділено достатньої уваги), але зовсім не злочинні наслідки.

Отже, мотивація необережних злочинів не має безпосереднього прямого зв'язку з результатом, який настав, і сутність справи полягає не в наявності чи відсутності вольового моменту (без нього ніяка практична діяльність неможлива), а в різниці психологічної структури умисної і необережної злочинної поведінки. Особливість мотивації необережного злочину можна проілюструвати схематично (Рис. 2.3).

У структурі мотивації необережних злочинів значно більшу питому вагу, ніж в мотивації умисних злочинів, мають позитивні мотиви. При цьому їх наявність не знімає негативної оцінки діяння, що спричинило шкоду суспільним відносинам. Вчинок особи засуджується не стільки мотивом його вчинення, скільки завданими цим вчинком суспільно небезпечними наслідками. Ось чому не можна погодитись з думкою тих правників, які вважають, що мотиви

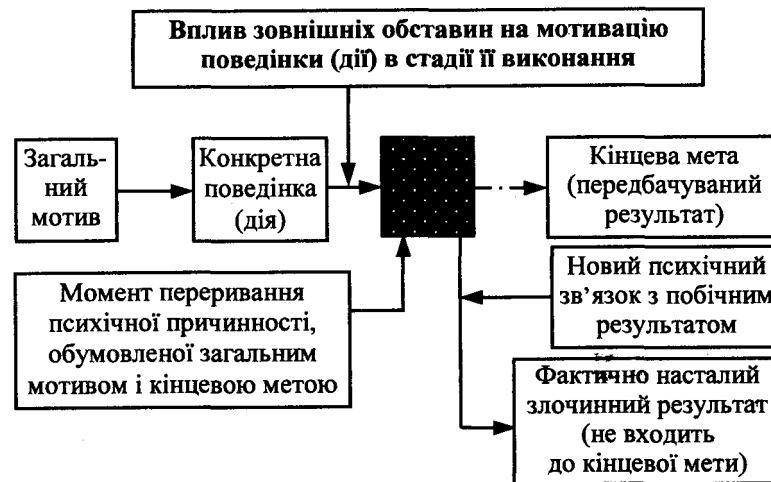

Рис. 2.3 Особливості мотивації необережного злочину

в усіх випадках є антисоціальними та негативними [115, С. 5]. Підґрунтям такого підходу є, на нашу думку, сплутування понять мотиву та мотивації злочину. Мотивація будь-якого злочину, хоча б необережного, завжди має суспільно-негативний характер, оскільки відбиває недостатньо уважне ставлення особи до охоронюваних законом суспільних відносин. Однак сам по собі конкретний мотив вчинення необережного злочину може бути і позитивним. Негативна оцінка в цьому випадку переноситься на вибір особою способів і засобів дії або на інші елементи мотивації.

У психологічному плані дія, що призвела до спричинення суспільно небезпечної шкоди з необережності, як і будь-яка інша поведінка, може бути вольовою, імпульсивною та звичною [68, С. 116].

Здійснення вольової поведінки передбачає досягнення суб'єктом визначеної мети за допомогою реалізації мотиву в певній діяльності. За своєю суб'єктивною спрямованістю вольова поведінка може бути правомірною (наприклад, будівництво гаража з порушенням правил безпеки проведення будівельних робіт) або протиправною (автомобільна аварія під час незаконного заволодіння транспортним засобом). Певні склади злочинів з подвійною (змішаною) виною передбачають поєднання умисного вольового посягання на одні суспільні відносини та необережного спричинення шкоди іншим (наприклад, незаконне проведення абортів, якщо

воно спричинило тривалий розлад здоров'я, безплідність або смерть потерпілої – ч. 2 ст. 134 КК України; незаконне поводження з радіоактивними матеріалами, якщо воно спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки – ч. 2 ст. 265 КК України тощо).

Вчинення імпульсивних необережних злочинів обумовлюється напруженою та швидкоплинною обстановкою, коли свідомість нездатна сприймати необхідну інформацію і дія вчиняється миттєво, під значним впливом інтуїції, за якою криються внутрішні настанови суб'єкта. Суспільно небезпечний результат може бути спричинений також внаслідок необережної імпульсивної поведінки під впливом афекту, глибокого алкогольного або наркотичного сп'яніння, психічного захворювання, що повністю не виключає осудність, або іншого хворобливого стану. Проте на відміну від умисних імпульсивних необережних злочинів, що вчиняються у зазначених станах, суб'єкт не тільки не усвідомлює суспільну небезпеку своїх дій, але і не передбачає фактичного розвитку подій, настання злочинної шкоди, хоча міг і повинен був їх передбачити. У цьому зв'язку навряд чи можна погодитися з М. Г. Угрехелідзе, який всі необережні злочини відносить до імпульсивних у силу того, що в основі тих й інших лежать неусвідомлені психологічні настанови, а не антисоціальна спрямована свідомість та волі винних осіб [174, С. 53]. Як вже підкреслювалось, сама по собі поведінка, що призвела до настання злочинної шкоди внаслідок необережності, може мати та часто має цілком вольовий і цілеспрямований характер.

Значне місце серед необережних злочинів належить звичним формам поведінки. Багато порушень правил безпеки дорожнього руху стали звичними, незважаючи на тяжкі наслідки цих порушень (наприклад, лише незначна кількість водіїв автомобілів пропускає пішоходів на нерегульованому пішохідному переході). Причиною цього є низька правова свідомість і правова культура населення. Одним з головних джерел мотивації необережних злочинів на виробництві, транспорті та в побуті є звичка до вживання алкоголю, який позбавляє свідомого контролю за прийняттям правильного рішення, спотворює інформацію про об'єктивні фактори ситуації.

Моральне обґрунтування відповідальності за необережні злочини полягає у безвідповідальній поведінці винних осіб, які мали можливість і повинні були мобілізувати свідомість та волю на відвернення помилки і недопущення злочинних наслідків, однак не зробили цього. Необережність означає

не тільки відсутність належної свідомості, а й антисоціальну спрямованість настанови особи. Саме на теорію настанови особи спирається психологічне обґрунтування відповідальності за необережний злочин.

Щодо оцінки соціального змісту настанови у необережних злочинах, то серед вчених-правників поки що немає єдиної думки. П. С. Дагель не бачить різниці між настановами на умисні та необережні злочини і вважає, що кожний злочин (умисний або необережний) з суб'єктивної сторони являє собою сполучення дефектної правосвідомості з антисоціальною настановою [175, С. 7–8]. В. Є. Квашиш акцентує увагу на криміногенній ролі зовнішньої ситуації, заперечуючи антисоціальність настанов більшості засуджених за необережні злочини [176, С. 15–32]. Однозначна оцінка особистісної настанови, що здатна потягти необережне спричинення злочинних наслідків, на нашу думку, неможлива. Не можна виключати як певну позитивність настанови, так і її антисоціальну спрямованість.

Таким чином, у необережних злочинах безпосередня мотивація щодо суспільно небезпечних наслідків відсутня, що, однак, не повинно виключати встановлення мотивів і цілей у цій категорії злочинів. Вольовий характер поведінки особи зберігається і при вчиненні необережних злочинів, а отже, їх не можна відносити до безмотивних і безцільних різновидів людської поведінки. З психологічного погляду, мотив і мета є необхідними структурними елементами необережних злочинів [80, С. 44]. Їх встановлення не може вплинути на кримінальну відповідальність за необережність в цілому. Значно зростає і кримінологічне значення встановлення мотивів у кожному необережному злочині, що впливає на вирішення загальних і окремих завдань у сфері профілактики необережності.

Розділ 3

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРАВИЛЬНОЇ ОЦІНКИ МОТИВУ ЗЛОЧИНУ

3.1. Практичний сенс знання мотиву злочину

Практичне значення мотиву злочину та його ролі в оцінці суспільно небезпечного діяння залежить від багатьох чинників: вимог, що висувуються кримінально-правовою політикою держави та знаходять своє втілення в законі; принципів, задач і цілей покарання; відповідності закону нормам суспільної моралі та поширеним серед громадськості ідеям, думкам, поглядам і інтересам тощо.

Злочин і покарання – це дві найважливіші кримінально-правові інституції, на вивченні яких, головним чином, зосереджується кримінальне право. Розгляд кожної з цих інституцій завжди перехрещується з розглядом мотиву суспільно небезпечного діяння. Проте існують різні погляди з приводу практичного значення останнього. Якщо у злочині бачити лише порушення норм кримінального закону, а у покаранні – засіб їх охорони та захисту, то тоді мотив не буде мати великого практичного значення. Прихильникам таких позицій досить буде встановити лише одну ознаку суб'єктивної сторони – вину, щоб притягнути особу до кримінальної відповідальності та віддати її до суду. Навпаки, якщо ж побачити у злочині реальне явище суспільного життя, різновид поведінки чи діяльності людини, а в покаранні – не тільки кару, адекватну відплату за скоєне, а й засіб виправлення засуджених, то не можна заперечувати, що мотив посідає одне з визначальних місць серед чинників, якими оперують при з'ясуванні сутності суспільно небезпечного діяння, кваліфікації злочину та призначенні покарання [177, С. 127].

Суперечливе ставлення до мотиву злочину спостерігається у світовій юриспруденції. Мотив не визнається в якості конститутивної ознаки складу злочину в кримінальному праві окремих держав світу, що належать, приміром, до сім'ї загального права (Англія, США, Канада та ін.) або романо-германської правової сім'ї (Німеччина, Нідерланди, Франція та ін.). Мотив не є часткою визначення злочинного

діяння, а тому він не належить до ознак злочину. Переважно мотив не впливає і на кваліфікацію злочинів, оскільки кримінально-правові норми не завжди вказують на нього. Загалом існує таке правило: які б не були мотиви суспільно небезпечного діяння (позитивні чи негативні), вони байдужі до кримінальної відповідальності особи.

Серед суб'єктивних чинників злочину пріоритет надається розгляду винуватості (вини) особи. В кримінальному праві, наприклад, держав сім'ї загального права розгляд мотиву пов'язується з такою формою винності як «з наміром» («intentionally»). Хоча категорії наміру («intention») та мотиву («motive») є схожими, професор Е. Денжел у своєму курсі кримінального права визначає їх співвідношення таким чином: у повсякденному вживанні термін «мотив» і «намір» вважаються синонімами, але в праві вони різняться (мотив – це не намір, хоча він і призводить до постановки наміру, спокушуючи розум скоїти злочин, примушуючи вчинити дію, щоб досягти певного результату) [178, С. 92–93]. П. Брет і Р. Перкінс наголошують: намір – це найближчий результат, що знаходить свій вираз в об'єктивній стороні злочину; мотив – це кінцевий результат, що міститься за межами об'єктивного прояву злочину (досягнення цього кінцевого результату є спонуканням до злочину) [179, С. 91; 180, С. 719].

Інші вчені просто констатують: мотив – це вторинний намір, різницю між віддаленим наміром і мотивом важко провести [181, С. 83]. Але як би не визначався мотив зарубіжними правниками, очевидно одне: він (мотив) позбавляється свого соціального та психологічного змісту. Не можна не погодитись з А. В. Наумовим, який зазначає, що формально-логічне оперування термінами «мотив» і «намір» – не здатне розкрити дійсний зміст мотивів злочинів [182, С. 134–136].

Все це не означає, що проблема мотиву злочину раз і завжди «похована» під канонами західної юриспруденції. Для тих же англійських юристів мотив – це «причина, чому людина скоїла даний учинок» [183, С. 47]. Представники багатьох кримінологічних шкіл світу стверджують, що мотив є найважливішою ознакою у визначенні причини вчиненого злочину, а отже, і в оцінці небезпечного стану особи [184, С. 41]. Посилання на мотиви злочину стає необхідним у тих випадках, коли обвинувачення має лише побічні докази. У такому разі не можна погодитись з тим, що, оскільки сьогодні є часом «психічного екстремізму», встановлювати мотиви вкрай складно та краще цього взагалі не

робити [185, С. 111]. Але варто пригадати героя найвідомішого у США детективного серіалу – лейтенанта поліції Коломбо, який понад усе намагається встановити мотиви злочину, щоб потім побудувати логічний ланцюжок своїх висновків.

У зарубіжному кримінальному законодавстві мотив злочину може виступати критерієм класифікації злочинів. Наприклад, у КК Франції всі злочинні діяння поділяються на загальнокримінальні, політичні та військові, причому політичним є діяння, що вчинено з політичних мотивів [147, С. 277]. Мотиви злочину визнаються обставинами, що пом'якшують (приміром, мотиви страху або слухняності (§ 34 КК Австрії)) або обтяжують (приміром, мотиви расизму, антисемітизму або інші, що стосуються етнічного або національного походження, приналежності до меншин, сексуальної орієнтації, ідеології, релігії або переконань потерпілого (ст. 23 КК Іспанії)) кримінальну відповідальність [186, С. 22; 187, С. 19].

Мотиви злочину можуть впливати на призначення покарання. Згідно з § 46 КК ФРН суд, призначаючи покарання, враховує мотиви винної особи [188, С. 24]. При вчиненні, наприклад, крадіжки покарання повинно бути менш суворим, якщо злочинець, вчиняючи дії, прагнув нагодувати свою голодну дитину. Законодавці деяких держав взагалі пропонують (або пропонували) заснувати для кожного суспільно небезпечного діяння чи для деяких з них подвійну систему покарань: «знеславлених» – для діянь, мотиви яких підлягають засудженню, і «шанобливих» – для діянь, мотиви яких схвалюються суспільством (КК Італії 1889 року, КК Норвегії 1902 року, КК Куби 1936 року та ін.).

Мотиви злочину впливають і на кваліфікацію злочинів (наприклад, мотив є обов'язковою ознакою складу вбивства на прохання потерпілого (ст. 114 КК Швейцарії) або корисливий мотив є необхідною ознакою складу порушення державних вимог щодо видачі документів на повернення податків (ст. 405 КК Китаю)) [189, С. 48; 190, С. 397–398]. І ще одне й не менш важливе: саме мотив є тим впливовим аргументом, на підставі якого робиться висновок про наявність у особи певного злочинного наміру. Наприклад, чоловік, якого затримано за вбивство своєї дружини, пояснює, що вона випадково впала зі скелі, проте факт отримання ним значної суми страховки може бути суттєвим доказом мотиву з боку обвинувачення, що він штовхнув її «з наміром» [185, С. 111].

Таким чином, хочуть того чи ні іноземні правники, але

мотив – це найважливіший чинник в оцінці причин вчиненого злочину та суспільної небезпеки особи, яка його скоїла. При цьому слід зупинитися на такому. Українська держава має своє кримінальне право, якому властиві певні риси самобутності, неповторності й індивідуальності та яких немає, наприклад, у кримінальному праві США чи Німеччини. Звідси, окремі науково-теоретичні положення можуть і не збігатися в різних державах. Це, зокрема, видно при оцінці значення мотиву злочину. Спостерігаються розбіжності і при порівнянні конструкцій кримінально-правових норм. Якщо в чинному КК України диспозиції статей містять вказівку на мотиви, то це неможливо уявити в КК якоїсь іншої держави. Взагалі закони, як зазначав відомий філософ і юрист XVIII ст. Монтеск'є, повинні настільки відповідати характеру народу, для якого вони створені, що слід вважати великою випадковістю, якщо закони однієї нації можуть виявитися придатними для іншої [171, С. 207]. На користь цих тверджень говорить увесь хід розвитку вітчизняної правової науки.

У кримінальному праві України мотиву належить вирішальна практична роль. Мотив враховується при визначенні характеру суспільної небезпеки вчиненого діяння та ступеня суспільної небезпеки особи (а це впливає на застосування тих статей Загальної частини КК України, на підставі яких особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності або покарання), при здійсненні процесу кваліфікації злочинів, при визнанні особи особливо небезпечним рецидивістом; при призначенні виду та розміру покарання, при визначенні виду та розміру покарання, при визначенні засудженому режиму тримання у місцях позбавлення волі; при застосуванні заходів щодо виправлення засуджених тощо.

У чинному кримінальному законодавстві мотив є обставиною, яка пом'якшує або обтяжує покарання (Загальна частина КК України), ознакою, що безпосередньо впливає на кваліфікацію злочинів (Особлива частина КК України). Однак законодавець не завжди вказує на мотив як необхідну або кваліфікуючу ознаку складу злочину, проте і в таких випадках мотив має досить впливове практичне значення завдяки своєму соціально-психологічному та моральному змісту. Тільки у поєднанні юридичних, соціально-психологічних і моральних (етичних) чинників можна дати належну оцінку вчиненому суспільно небезпечному діянню.

Відзначимо, що соціально-психологічна та моральна оцінка злочину набуває все більшого визнання кримінально-правовою наукою та судово-слідчою практикою. Це дикту-

ється особливими історичними умовами розвитку нашої держави та суспільства, коли відбувається переоцінка цінностей, формування нового погляду на людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, як найвищу соціальну цінність в Україні. Тому вкрай необхідно здійснити реалізацію конституційних положень в усіх сферах діяльності держави. При цьому одне з головних завдань щодо забезпечення захисту людини, її прав, свобод та інтересів покладається на кримінальне законодавство.

За таких обставин, кожна кримінально-правова норма, в якій зазначаються ознаки того чи іншого злочину, повинна підлягати соціально-психологічному та моральному обґрунтуванню. Завдяки цьому нове бачення отримує факультативність декотрих ознак складу злочину і, насамперед, мотиву. Без співвідношення з рівнем розвитку суспільної свідомості та станом суспільної думки норми кримінального права будуть бездіяльними або, навіть якщо і будуть діяти, то тільки завдяки державному примусу, що не зможе створити належних умов для виконання покладених на них функцій.

Мотив – це категорія не тільки юридична, але й соціально-психологічна та морально-етична. Законодавець у більшості випадків робить спробу позбавити мотив визначальної юридичної ролі, коли не зазначає його в якості обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони злочину. Професор М. Й. Коржанський дуже влучно підкреслює, що «значення мотиву як ознаки складу злочину в тому, що поки не відомий, не встановлений мотив вчинку, доти не можна сказати, що трапилось – злочин чи подвиг» [70, С. 247]. У продовження головної ідеї такого твердження відзначимо, що світова історія містить чимало прикладів, коли нащадки не можуть визначитись, як слід ставитися до певної особи: вважати її національним героєм, взірцем мужності та справедливості, або зрадником і злочинцем? Належна оцінка особи за даних умов залежить насамперед від мотивів її діяння та ставлення суспільства до цих мотивів.

Наприклад, неоднакову реакцію світової спільноти викликали дії заступника начальника Оперативного управління Генштабу Війська Польського полковника Р. Куклинського, який передав американській розвідці тридцять п'ять тисяч сторінок (!) цілком таємних документів Варшавського Договору, план введення в Польщі військового стану, точні місця майбутньої дислокації штабів усіх родів військ Радянської Армії під час початку можливих військових акцій тощо [192]. Чим керувався польський полковник: кровожерливим прагненням послабити суверенітет і оборо-

ноздатність Польської Народної Республіки або вболіваннями за долі мільйонів пригнічених співвітчизників, бажанням наблизити час демократичних перетворень і повалення тоталітарного прорадянського режиму в державі? В Америці за «видатні заслуги» Р. Куклинський одразу отримав громадянство цієї держави, звання полковника Збройних сил, довічну охорону з боку ФБР, вищу військову медаль від ЦРУ, посаду у Міністерстві оборони та Держдепартаменті США, тобто здобув всіляку пошану американської нації та її уряду. У Польщі колишній її громадянин став одіозною постаттю. Спочатку його заочно засудили за зраду і дезертирство до смертної кари, потім вирок було замінено на двадцять п'ять років ув'язнення, а невдовзі після розпаду СРСР військова прокуратура ухвалила сенсаційне рішення: справу проти Р. Куклинського припинити і визнати, що він діяв, керуючись вищою метою заради «інтересів Польщі». Отже, здоровий глузд переміг: особа не може вважатися зрадником (злочинцем), якщо заради досягнення «найвищої» мети вона діє з «найвищих» мотивів.

Інший приклад. Автор В. Шаров у своїй статті «Скільки коштує дитина?» намагається дати правильну оцінку діям завідуючої відділенням однієї з лікарень м. Києва громадянки В., яка, з одного боку, – здійснила продаж немовля чужій жінці, а з іншого – все ж таки допомогла певній людині відчутти себе матір'ю, а крихітній дитинці створила можливість зростати не в сирітському притулку, а в справжній сім'ї [193]. Головним чинником, який здатний вирішити це дилему, є мотив вчинку. Своєрідною «сокирою», що розтинає наше сприйняття, є корисливі мотиви в діях В., бо за свої «послуги» вона отримала кілька тисяч доларів винагороди. Ніхто не заперечує, що закони у сфері усиновлення недосконалі і те, що крихітка могла б знайти нову матір, – це по-людськи зрозуміло, але продаж немовля є злочином. Панування корисливих мотивів у діях лікаря повністю перевертає наше ставлення як до неї, так і до самого вчинку. Ймовірно, оцінка цього діяння була б іншою, якщо засуджена зробила те ж саме, але безкорисливо.

Наведені приклади демонструють, що гідні вчинки здійснюються за аморальними мотивами і, навпаки, з вищих мотивів вчиняються шкідливі діяння. Інакше кажучи, низькі мотиви не завжди пов'язані з настанням певної шкоди, а шляхетні мотиви не завжди виключають можливість її спричинення. Звідси, належна оцінка людської поведінки в кожному окремому випадку неможлива без застосування норм суспільної моралі. Тоді вчинок з низьких мотивів,

навіть якщо він не спричинив ніякої шкоди, постає як аморальний, а отже, заслуговує суворого громадського осуду. Зовсім інший підхід повинен бути до вчинку з шляхетних мотивів, хоча і при настанні певної шкоди. У таких випадках мораль виходить з суб'єктивного світу особи, в якому панують позитивні засади та гідні наміри.

Однак розуміння мотиву значно ускладнюється при поєднанні моральної та правової оцінки. Відомий російський вчений-криміналіст М. С. Таганцев зазначав, що дії, які виходять з однієї і тієї ж спонуки та прагнуть до однієї і тієї ж мети, можуть бути або злочинними, або аморальними, або не тільки байдужими, але й похвальними [26, С. 241]. З цього випливає такий принцип: належна оцінка мотиву має виходити з принципу несуперечливості права та моралі. В правовій демократичній державі мораль і право, моральний обов'язок і закон не повинні протистояти один одному.

Порушення кримінально-правових норм тягне за собою порушення норм моралі. В свою чергу, порушені моральні норми, як ніщо інше, послаблюють кримінальний закон. Чим міцнішими є моральні підвалини суспільства, тим міцнішим є і сам кримінальний закон. Вся сила кримінального закону полягає в моральних засадах. Недарма Цицерон, нагадаємо, наголошував: закони слабкі, якщо слабка їх мораль [194, С. 102–103].

Отже, моральна оцінка мотиву не повинна суперечити правовій оцінці вчиненого діяння – якщо засуджується діяння, то повинен засуджуватися і мотив, що його спонукав. Разом з тим не можна стверджувати, що цим висновком вичерпується зміст даного питання. Спробуємо подивитись на проблему ґрунтовніше.

До недавнього часу в юридичній літературі щодо співвідношення моральної і правової оцінки злочину та його мотивів стверджувалось, що в умовах «соціалістичної дійсності» мораль і право тісно пов'язані між собою, виходять з єдиних цілей і завдань, а отже не суперечать одне одному. Але згадаємо минуле і порівняємо: якою мораль була та якою вона стала. Моральні засади українського суспільства багато століть ґрунтувалися на християнській спадщині. Від хрещення Русі і створення Київської держави, через Литовсько-Польську, Козацьку добу та імперську владу до проголошення державної незалежності Центральною Радою український народ зумів зберегти глибокі культурні і моральні традиції.

Руйнації моралі сприяла Жовтнева революція (чи переворот) 1917 року, коли почалось знешкодження багатого-

вої духовної спадщини народу. За класовою належністю розстрілювали тисячі людей, руйнували стародавні церкви, знищували мову, культуру. Зруйнувати увесь світ до підмурків закликала революційна пісня «Інтернаціонал». Але «хто був добрим руйнівником, виявився непридатний як будівник» [195, С. 151]. Про яку моральність можна було говорити, коли син (Павло Морозов) міг донести на рідного батька і за це його робили «піонером-героєм», ідолом для моралі. За те, що людина зривала «три колоски», вона мусила помирати в таборах. Яку ж моральність мали закони, коли сама мораль була аморальною?

На жаль, і сьогодні ще є вияви аморальності, антисуспільних явищ (пропаганда насилля, розпусти, «легкого життя» тощо).

І все-таки, незважаючи на труднощі і негаразди, переважна більшість суспільства зберегла моральні засади попередніх поколінь. Дія моральних норм забезпечується моральною силою громадського осуду. Моральні норми більш усталені (константні) та мають пріоритет над нормами права. Більше того, моральні норми виникають, існують і розвиваються незалежно від норм права, тому наявність чи відсутність якихось правових норм прямо не позначається на стані моралі.

Оцінка злочину на підставі його мотивів з боку моралі та права може не збігатися. Доки норми кримінального права не будуть відповідати моральним нормам суспільства, доти не можна говорити про їх ефективність і дійовість. Навіть коли немає законної заборони якогось діяння, суспільство відчуватиме, що це діяння є неправильним, аморальним. А щось аморальне завжди ображає громадські почуття. Навпаки, передбачене як злочин діяння може мати позитивну моральну оцінку з урахуванням мотивів вчиненого. Хіба аморальними є мотиви особи, яка діє з мотивів захисту, здійснюючи своє природне право на самозахист від злочинного посягання (ст. 118 КК України і ст. 124 КК України), або бажає допомогти хворому своїми здібностями (ст. 138 КК України), або прагне виростити мак (щоб додати його у пиріг) чи коноплю (щоб отримати тканини), як це робили її предки (ст. 310 КК України) тощо? Звичайно, що такі мотиви навряд чи можна визнати аморальними.

Таким чином, кримінально-правова роль мотиву не повинна обмежуватися лише його розглядом у межах необхідної або кваліфікуючої ознаки складу злочину. Без врахування соціально-психологічних і морально-етичних особливостей мотиву неможливо здійснити належну оцінку будь-якого суспільно небезпечного діяння.

Велике практичне значення має правильна оцінка мотиву і для попередження злочинності – історично складеної системи об'єктивних і суб'єктивних передумов локалізації та скорочування злочинності, а також комплексу державних і суспільних заходів, спрямованих на викорінення цього соціального явища, причин і умов, що його попереджують [112, С. 23]. Ефективне попередження злочинів, насамперед, індивідуальне, можливо за умови з'ясування у повному обсязі внутрішніх механізмів суспільно небезпечного діяння й особливо його мотивів. На думку багатьох правників, встановлення мотиву є першим, але надто важливим етапом у запобіганні злочинам, що закладає підвалини наступних профілактичних заходів [99, С. 251]. Знання можливих мотивів злочину допомагає правоохоронним органам вести боротьбу з рецидивними злочинними проявами, успішно впливати на індивіда та його соціальне мікросередовище, коли злочин ним ще не вчинено, але існує реальна небезпека цього. Індивідуальна профілактика повинна спрямовувати свої зусилля на недопущення формування у певної особи кримінальних мотивів. У разі, коли такі мотиви були виявлені, необхідно вжити заходів щодо їх усунення. Слід пам'ятати, що рівень переростання можливого мотиву злочину в реальний може бути високим, якщо в мотиваційній сфері особи є суттєві зрушення у бік антисоціальної поведінки. З'ясування мотиву можливого злочину іноді дорівнює встановленню особи, яка може його вчинити, що також не менш важливо.

Профілактичні плани та програми повинні враховувати попередню і можливу злочинну мотивацію, бо інакше втрачається сенс подальших впливових заходів. Справедливим є твердження М. І. Ветрова про те, що починати комплексну розробку програми профілактичного впливу на правопорушника можна тоді, коли відомі його суб'єктивні уявлення, цілі і наміри, зрозумілі й оцінені мотиви [196, С. 154]. Досягнення ефективного результату в попередженні правопорушень і злочинних проявів потребує певної системи та наполегливості, щоб у особи виникло стійке негативне ставлення до протиправних явищ, усвідомлення зміни соціальної орієнтації та мотивації [197, С. 125].

Прогнозування можливої злочинної поведінки також ґрунтується на знаннях про мотиви злочину. Ступінь вірогідності та надійності кримінологічного прогнозування цілком залежить від наявності відомостей про характер мотивів та їх домінування у злочинців. Передбачити майбутні злочини можна за умови аналізу тих компонентів (потреб, інтересів,

стимулів тощо), що лежать в основі мотивів суспільно небезпечних діянь і що породжують їх вчинення.

Наведені нами напрямки врахування мотиву злочину на практиці в кримінально-правовому і кримінологічному аспектах є найважливішими. Насправді ж їх набагато більше. Головне полягає в тому, щоб найбільш зрозуміло та повно висвітлити значущість проблеми правильної оцінки мотиву злочину для правозастосовної практики.

3.1.1. Врахування мотиву злочину у судово-слідчій практиці (на основі аналізу кримінальних справ про умисні вбивства)

У науковому плані було б важливо дослідити, як враховуються мотиви злочину в судово-слідчій діяльності, яке практичне значення має оцінка мотивів для правоохоронних органів і суду. Нами проаналізовано категорію кримінальних справ про злочини, що посягають на життя людини, тобто справи про умисні вбивства. Наш вибір обумовлений тим, що саме на прикладі таких справ можна простежити кримінально-правову роль мотиву злочину, який є домінуючим критерієм при відмежуванні одного виду вбивства від іншого.

Захист життя громадян є найважливішим обов'язком правоохоронних органів і суду в Україні. Життя – це найцінніше благо, яке тільки може бути у кожної людини. Ось чому вбивство, яким людина позбавляється життя, є одним з найтяжчих злочинів. При цьому з'ясування мотивів умисних вбивств дасть відповідь: чому одна людина вдається до вбивства іншої. Ми вивчили та дослідили за індивідуальною методикою 157 кримінальних справ про умисні вбивства при обтяжуючих обставинах (ст. 93 КК України 1960 року) і про умисні вбивства (ст. 94 КК України 1960 року), які було розглянуто судовою колегією в кримінальних справах Київського міського суду (далі – судова колегія) у період з 1992 по 1997 роки. У цих справах до кримінальної відповідальності було притягнуто 235 осіб (див. додаток А).

До загального числа кримінальних справ про умисні вбивства входили й ті справи, в яких передбачалася додаткова кваліфікація за нормами про готування, замах на злочин і співучасть у злочині. Крім того, враховуючи, що значна кількість умисних вбивств вчинювалась у поєднанні з іншими злочинами, у вивчених справах нерідко мала місце кваліфікація за іншими статтями кримінального закону.

Основною метою аналізу було з'ясування: по-перше, загальних даних архівних кримінальних справ; по-друге, практичного значення правильної оцінки мотивів злочинів і закономірностей їх врахування у судово-слідчій діяльності на підставі розподілу засуджених осіб за віковими категоріями; по-третє, закономірностей протікання мотивації злочинів.

Дані архівних кримінальних справ ми розташували у зведеній таблиці (див. додаток Б) шляхом розподілу засуджених осіб за віковими категоріями на шість груп: 1) з 14 до 18 років; 2) з 18 до 25 років; 3) з 25 до 30 років; 4) з 30 до 35 років; 5) з 35 до 40 років; 6) з 40 років і більше.

Зведені дані про осіб тієї чи іншої категорії засуджених включали у себе такі пункти: а) загальна кількість осіб, що була притягнута до суду; б) стать (чоловік чи жінка); в) сімейний стан (одружений, не одружений, розлучений); г) освіта (неповна середня, середня, середня спеціальна, вища); ґ) рід занять (працювали, не працювали, навчалися); д) попередні засудження (однорідні, не однорідні, немає); е) ступінь визнання вини (повністю, частково, не визнали).

Особливу увагу приділено розгляду мотиву і мотивації злочинів. Кримінально-процесуальне законодавство містить пряму вказівку на необхідність встановлення мотивів вчиненого злочину. Згідно з п. 2 ст. 64 КПК України мотиви злочину підлягають обов'язковому доказуванню при провадженні досудового слідства, дізнання і розгляді справи у суді. Мотиви вчиненого злочину також повинні бути зазначені слідчим у описовій частині обвинувального висновку (ст. 223 КПК України) і судом у мотивувальній частині обвинувального вироку (ст. 334 КПК України).

При вивченні матеріалів архівних кримінальних справ була можливість простежити ступінь зазначення мотивів злочинів у обвинувальних висновках і в обвинувальних вироках судової колегії. Ці процесуальні документи є найважливішими джерелами обґрунтованих і послідовних висновків про всі деталі суспільно небезпечного діяння, в тому числі і про конкретні мотиви злочинів, а отже, саме їх слід вважати вагомим показником ставлення судово-слідчої практики до мотиву злочину.

Залежно від того, як зазначалися основні мотиви умисних вбивств в обвинувальних висновках або вироках, ми виділили три групи мотивів злочинів: 1) конкретно зазначені; 2) абстрактно зазначені; 3) не зазначені зовсім. Виходячи з принципів конкретності істини, слідчі органи та суди повинні обґрунтовувати свої висновки про мотиви злочину шляхом відтворення всієї картини вчинення суспільно

небезпечного діяння з властивими їй особливостями мотивації. Ніякі абстрактні чи випадкові аналогії при цьому неприпустимі. Проведений нами аналіз судово-слідчої практики свідчить, однак, про те, що принцип конкретності істини у переважній більшості випадків не додержується. Отримані дані слід розглядати як приклад значних недоліків у практичній діяльності органів досудового слідства та суду, які, здебільшого, взагалі не з'ясовують мотивів злочинів.

За нашими даними, в середньому приблизно у 8,5% випадків органи досудового слідства встановили дійсні мотиви злочинів і конкретно зазначили їх у обвинувальних висновках. Цей показник є дуже низьким. Особливо, якщо мати на увазі, що серед засуджених віком від 35 до 40 років конкретні мотиви не були досліджені слідством взагалі. Більш як половина мотивів умисних вбивств, описаних у обвинувальних висновках, мала абстрактний характер.

Майже однаковим є показник конкретності ступеня зазначення мотивів злочинів й у судовій колегії. В середньому він становить приблизно 8%. Абстрактно зазначених мотивів злочину у судовій колегії (53,5%) лише на 1,5% більше, ніж у органів слідства. Не може не турбувати те, що дуже високим є відсоток зовсім невстановлених і незазначених у обвинувальних висновках і вироках мотивів умисних вбивств: 39,5% випадків у слідства і 38,5% – у судовій колегії.

Недослідженість мотивів слідством і судом – це вияв односторонності або неповноти їх діяльності. У судовій практиці досудове і судове слідство визнається одностороннім, неповним тоді, коли недостатньо повно вивчені мотиви вчиненого вбивства, які мають значення для правильної кваліфікації злочину і призначення міри покарання [198, С. 496]. Невстановлення мотивів злочину повинно вважатися також істотним порушенням кримінально-процесуального закону, оскільки це перешкоджає або може перешкодити суду об'єктивно, повно чи всебічно розглянути справу та винести законний і обґрунтований вирок.

Згідно зі ст. 398 КПК України (ст. 367 КПК України у редакції до 2001 року), істотне порушення кримінально-процесуального закону, односторонність або неповнота дізнання, досудового чи судового слідства вважаються підставами для скасування або зміни вироку при розгляді справи в касаційному порядку. Однак всі досліджені нами справи судової колегії в кримінальних справах міського суду були переглянуті касаційною інстанцією, але в жодній з них

вирок не було скасовано чи змінено на підставі невиконання судом вимог закону щодо з'ясування мотивів злочину. Отже, нехтування обов'язком оцінювати мотиви вчиненого діяння, як бачимо, стає звичною практикою у судочинстві.

Високий відсоток абстрактно зазначених мотивів вбивств пояснюється безсистемним підходом до їх визначення. Кваліфікуючи дії винних, слідчі або судова колегія переважно встановлюють похідні від конкретних мотивів, але не самі мотиви. Іноді замість мотивів зазначають зовсім інші ознаки суб'єктивної сторони злочину, наприклад, мету злочину.

При констатації корисливого мотиву умисного вбивства натрапляємо на такі позначення: «з користі» (справа № 2-79/94); «з метою заволодіння грошима» (справа № 2-82/92); «з корисливою метою» (справа № 2-21/93); «з корисливих спонукань» (справа № 2-206/97) тощо. Але кримінальний закон у відповідній нормі говорить про корисливий мотив вбивства, а не мету чи щось інше. Проте слідчі та суди не приділяють цьому належної уваги. В результаті, наприклад, у мотивувальній частині вироку щодо К. зазначається, що останній «мав мету вбити і заволодіти майном Г., тобто він діяв з корисливою метою» (справа № 2-1/92). В іншій справі судова колегія визнала П. і Ю. винними «у вчиненні при розбійному нападі на потерпілого В. умисного вбивства останнього з корисливою метою та особливої жорстокості» (справа № 2-42/97).

Є справи, де у обвинувальних висновках чи вироках зазначають цілий спектр мотиваційних похідних, а не мотив злочину в цілому. Так, К. був визнаний винним у вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю Г. Раніше він вчинив умисне вбивство С. за тих же обтяжуючих обставин, а потім ще з особливою жорстокістю посягав на життя двох осіб. При цьому у всіх перелічених випадках К. керувався корисливим мотивом, про що правильно зазначає судова колегія, проте далі у тексті обвинувального вироку з'являються такі абстракції: «корислива заінтересованість», «корисливі спонукання», «користь» тощо (справа № 2-46/97).

Дуже поширеною є практика вказівки на «хуліганські спонукання» при кваліфікації умисних вбивств. Виникає питання: чому «хуліганські спонукання», а не «хуліганські мотиви»? Чому спонукання стоять над мотивами? В системі входить ототожнення мотиву з окремими психолого-юридичними категоріями, як в даному випадку – зі спонуканнями. Але ж поняття мотиву є значно ширшим, ніж його бачення тільки як певної спонуки. Ось чому, за нашим твердим переконанням, правильним було б для кожного

злочину на практиці зазначати саме мотиви злочину, а не певні компоненти, з яких ці мотиви складаються (різні спонуки, потреби, інтереси, потяги тощо).

На сто відсотків мав рацію відомий російський правознавець П. Сергеїч, коли закликав у кожному випадку роздумувати конкретну формулу мотиву злочину, точно всловлювати, що саме містить у собі цей мотив [199, С. 115–116]. Таким чином, якщо в обвинувальному висновку слідчого або обвинувальному вироку суду зазначаються «хуліганські мотиви», то слід обов'язково дати їм розшифровку, вказати на їх особливості в даній справі, розкрити їх зміст у конкретному випадку.

Якщо корисливі та хуліганські мотиви якимось зазначаються, хоча здебільшого в абстрактній формі, то у переважній кількості справ про умисні вбивства, що передбачають інші обтяжуючі обставини, мотиви не вказуються зовсім. Як встановлено проведеним дослідженням, приблизно у двох кримінальних справах із п'яти слідчі та суд залишають взагалі не дослідженими мотиви умисних вбивств. Але мотиви злочинів мають бути з'ясовані в будь-якому випадку, оскільки це є вимогою закону.

Наприклад, можна встановити мотиви умисного вбивства, вчиненого у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку. Ця обтяжуюча обставина несе у собі певне смислове навантаження, на ґрунті якого робиться висновок про конкретні мотиви вбивства. Відповідно до п. 10 постанови ПВСУ від 1 квітня 1994 року № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини», цим мотивом є помста за правомірну діяльність потерпілого [57, С. 664]. Більшість пунктів у нормі про умисне вбивство при обтяжуючих обставинах не містить ніякої вказівки на мотиви злочину (наприклад, умисне вбивство двох або більше осіб). У таких випадках конкретний спектр мотивів важко передбачити. Тому у п. 11 вищенаведеної постанови зазначається, що вбивство двох або більше осіб може бути вчинено з різних мотивів і якщо такі мотиви є обтяжуючими обставинами, то дії винного слід кваліфікувати ще і за іншим відповідним пунктом норми, що передбачає кримінальну відповідальність за умисне вбивство за обтяжуючих обставин [57, С. 665].

Існує можливість встановити мотиви злочину й при вчиненні умисного вбивства з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення. Так, судова колегія, кваліфікувавши дії Н. за ст. 19 і пунктами «а», «г», «ж» ст. 93 КК України 1960 року, вказала, що він вчинив пособництво у

вбивстві з корисливих мотивів. Далі в обвинувальному вирокі наголошувалося, що іншим мотивом пособництва Н. була необхідність позбутися свідків злочинного проникнення (справа № 2-70/97). Отже, в суді були чітко з'ясовані та зазначені мотиви умисного вбивства, вчиненого з метою приховати інший злочин.

Слушно зауважити, що в процесі аналізу кримінальних справ про умисні вбивства при обтяжуючих обставинах ми дійшли висновку, що їх вчинення супроводжується у багатьох випадках виявом конкретних мотивів (наприклад, для вчинення умисного вбивства з особливою жорстокістю характерні садистські мотиви та мотиви помсти; для умисного вбивства з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення – прагнення вчинити такі дії; для умисного вбивства, поєднаного із згвалтуванням, – сексуальні мотиви).

Розглянемо кілька прикладів з практики. У справі Л. до судового слідства визнано його винним в умисному вбивстві К. з хуліганських мотивів і особливою жорстокістю. Судова колегія не встановила у діях Л. хуліганського мотиву, про що було зазначено в мотивувальній частині вироку, однак, якийсь інший мотив вбивства в суді встановлений не був. З матеріалів справи видно, що Л., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння в квартирі К., вчинив з останнім сварку з приводу зникнення придбаного ним флакона з одеколоном. Через деякий час підсудний Л. з метою умисного вбивства з особливою жорстокістю, завдаючи особливі мучення та страждання, почав наносити молотком з металевою ручкою удари великої сили по руках і ногах К., вимагаючи зізнання у тому, що саме він випив флакон одеколону. Внаслідок таких дій потерпілому К. було спричинено ряд тілесних ушкоджень, в тому числі переломи кісток голені. Зазнаючи при цьому особливих страждань і болю, К. почав кричати, благав не бити його, у зв'язку з чим Л. закривав його обличчя подушкою, перешкоджав диханню.

Після невеликої перерви Л. з особливою жорстокістю, протягом не менш ніж дві (!) години, продовжував побиття К., спричиняючи йому особливі страждання, мучення та біль. Потерпілому було спричинено за життя безліч тілесних ушкоджень. Смерть К. настала внаслідок болювого шоку. Підсудний Л. визнаний осудним відносно вчиненого (справа № 2-67/93). На нашу думку, саме садистські мотиви були підґрунтям дій Л., бо, напевно, тільки таким чином можна пояснити цей жахливий злочин, вчинений з приводу лише флакона одеколону.

Інший приклад. Судова колегія визнала М. винним у

вчиненні умисного вбивства, поєднаного із згвалтуванням, проте у вирокі не вказала на мотиви цього злочину. Було встановлено, що М., зустрівши на вулиці раніше незнайому йому К., придбав пляшку горілки, яку вони разом почали розпивати у лісопосадці. Отримавши відмову на пропозицію вступити з ним у статевий зв'язок, М. намагався здійснити насильницький статевий акт з К., але остання вчинила активний опір. У процесі посягання на встановлення, долаючи опір К., підсудний М. схопив пляшку з недопитою горілкою, що стояла поруч, і з метою вбивства наніс К. два удари по голові, спричинивши черепно-мозкову травму, від якої К. померла (справа № 2-151/96). Вважаємо, що основним мотивом цього злочину був сексуальний мотив, що фактично підтверджується матеріалами справи.

Продовжуючи аналіз архівних кримінальних справ про умисні вбивства, відзначимо, що деякі з них вчиняються з мотивів помсти та ревнощів, що характерно, наприклад, для злочинів, передбачених пунктами «г», «д», «е», «з» ст. 93 та ст. 94 КК України 1960 року, а також з такого мотиву, як прагнення приховати інший злочин або полегшити його вчинення, що характерно для злочину, передбаченого п. «ж» ст. 93 КК України 1960 року.

На превеликий жаль, у судово-слідчій практиці ці мотиви майже ніколи не досліджуються. Напевно, ніколи не буде відомо про дійсні мотиви вбивства, вчиненого інспектором відділу карного розшуку Т. Ні слідчий, ні судова колегія їх не встановили, бо в обвинувальному вирокі (висновку) немає жодного слова чи навіть натяку про можливі мотиви злочину. За даними справи, Т., виконуючи свої службові обов'язки, зупинив підозрілих осіб В. і Я., запропонувавши їм пройти до кімнати міліції з метою встановлення особи. В процесі руху Я. несподівано почав втікати, а Т. – наздоганяти його. Переслідуючи Я., підсудний Т. привів у готовність табельну зброю – пістолет марки «ІМ» і зразу ж після попередження про її застосування, на площі, де знаходилось багато людей, зробив постріл в Я. В результаті цього останній помер на місці (справа № 2-94/94). Що примусило досвідченого опера зробити постріл, навіть йому було вбивати незнайому людину серед білого дня при десятках свідків? Чи не були його дії правомірними, вчиненими за обставин затримання злочинця (в стані необхідної оборони)? Ці питання, як і сам злочин, залишилися нез'ясованими.

У справі Б. судова колегія, перекваліфікувавши його дії з пунктів «а», «е» ст. 93 на п. «е» ст. 93 КК України 1960 року, заперечила корисливі мотиви вчинення умисного вбивства,

проте інші не встановила. У вирокі була лише вказівка на «грунт особистих неприязних стосунків». Більш глибокий аналіз справи дозволяє стверджувати, що основним мотивом цього злочину була специфічна помста (справа № 2-75/92). Аналогічною є ситуація у справі К., коли судова колегія знов-таки обмежилась констатацією «особистих стосунків». Однак, вивчивши матеріали справи, ми вважаємо, що злочин було вчинено з мотивів ревнощів (справа № 2-17/94).

До мотивів злочину у деяких справах відносять певний емоційний стан особи під час вчинення умисного вбивства. Наприклад, дії П. було кваліфіковано за пунктами «г», «д» ст. 93 КК України 1960 року. У вирокі щодо П. зазначалося, що він вчинив умисні вбивства своєї матері і сестри «на ґрунті озлобленості» (справа № 2-38/92). Є і такі справи, в яких слідчі або судді замість мотивів розглядають причини злочину. Так, М. було обвинувачено у вчиненні посягання на умисне вбивство способом, небезпечним для життя багатьох осіб. Він кинув бойову гранату Ф-1 у вікно, де знаходилась кімната Ж., але на момент скоєння злочину в ній нікого не було. Встановлено, що у підсудного «була причина помститися Ж. і судова колегія вважає, що злочин він вчинив саме з цієї причини» (справа № 2-145/97).

В окремих випадках судова колегія повністю ототожнює мотиви з певними обставинами, якими є, наприклад, особисті неприязні стосунки. Так, кваліфікувавши дії Н. за п. «г» ст. 93 КК України 1960 року, судова колегія в обвинувальному вирокі зазначила, що основним мотивом умисного вбивства двох осіб були їх неприязні стосунки з підсудним (справа № 2-37/92). Визначення мотивів злочину як особистих неприязних стосунків є характерним і при кваліфікації умисного вбивства без обтяжуючих та без пом'якшуючих обставин. Також під мотивами часто розуміють всілякі сварки, бійки, конфлікти і навіть стан алкогольного сп'яніння. Часто до мотивів відносять те, що самій особі, яка їх досліджує, невідомо. Безумовно, що така констатація не розкриває конкретних мотивів умисних вбивств.

Таким чином, проведений нами аналіз кримінальних справ дозволяє стверджувати, що основними помилками при встановленні мотивів злочину і зазначенні їх в обвинувальних висновках слідчого чи обвинувальних вироків суду є:

- підміна мотивів цілями злочину («вчинив умисне вбивство з корисливою метою»);
- підміна мотивів емоційним станом особи під час вчи-

нення злочину («на ґрунті розлюченості», «обурений такою поведінкою з боку потерпілого»);

- підміна мотивів приводами злочинів («ці слова потерпілого він використав як привід до бійки»);
- підміна мотивів причинами злочинів («у підсудного була причина помститися»);
- підміна мотивів обставинами вчинення злочину («в сварці», «в бійці», «на ґрунті особистих неприязних стосунків») тощо.

Привертає увагу той факт, що чимала кількість мотивів була визначена досудовим слідством неправильно. Про це свідчать випадки перекваліфікації злочинних дій у суді, що потягнуло за собою відповідну зміну мотивів, найсуттєвіших чинників при відмежуванні злочинів, передбачених статтями 93 і 94 КК України 1960 року, а також при відмежуванні вчиненого між певними пунктами ст. 93 КК України 1960 року.

Беручи до уваги статистичні дані, можна стверджувати, що зі 126 випадків перекваліфікації злочинів судовою колегією у 94-х (74,6%) випадках вплинули мотиви вчинення умисних вбивств. Однак, перекваліфікуючи дії підсудних, судова колегія припускалась певних помилок: усуваючи одні мотиви умисних вбивств, що були встановлені досудовим слідством, судова колегія водночас не зазначала інших. Так, досудовим слідством кваліфіковано дії І. за пунктами «а», «е», «ж», «з» ст. 93 КК України 1960 року, а Б. – за пунктами «а», «е», «ж» ст. 93 КК України 1960 року. В процесі судового слідства умисне вбивство з корисливих мотивів у діяннях підсудних не підтвердилось, про що було зазначено у вирокі. Виключаючи з обвинувачення вказівку на корисливі мотиви злочину, судова колегія так і не встановила замість них якихось інших (справа № 2-97/92).

З 235 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, судова колегія зняла обвинувачення у вчиненні умисного вбивства 17 підсудним. У 12 випадках (70,5%) на зняття обвинувачення в умисному вбивстві вплинули мотиви злочинів. Не були підтверджені судовою колегією такі мотиви умисних вбивств: корисливі (58%), прагнення приховати інший злочин або полегшити його вчинення (25%), хуліганський мотив (8,5%) і мотив помсти (8,5%).

Найпоширенішими головними мотивами умисних вбивств були: корисливий мотив (36,5%); бажання приховати злочин або полегшити його вчинення (22%); мотив помсти (20,5%); хуліганський мотив (6,5%); мотив помсти за правомірну діяльність (4%); мотив ревнощів (2,5%); інші мотиви (8%).

Серед виділених нами трьох типів мотивації злочинів перше місце посідала вольова мотивація (мотивація злочинної діяльності) – 51,5% при вчиненні умисних вбивств. Друге місце (35%) належало імпульсивній мотивації. Звична мотивація становила лише 13,5%. Характерним для мотивації умисних вбивств є те, що у осіб до 30 років переважала мотивація злочинної діяльності, а у осіб після 30 років – імпульсивна мотивація, поряд з поступовим зростанням звичної мотивації.

Підсумовуючи наведений аналіз архівних кримінальних справ, слід підкреслити особливу роль суду при встановленні й оцінці мотивів злочину. Згідно з Конституцією України (ст. 124) лише суд, а не будь-який інший орган або службова особа уповноважений здійснювати правосуддя в нашій державі. Це покладає на суд велику відповідальність щодо дослідження та перевірки фактичних обставин справи і результатів діяльності органів досудового слідства, логічного та послідовного обґрунтування власних рішень у справі. Лише суд приймає остаточне рішення з приводу погодження або непогодження з висновками і твердженнями органів досудового слідства.

У мотивувальній частині обвинувального вироку, як найбільш істотного судового документа, мають завжди конкретно зазначатися встановлені мотиви злочину. Їх конкретність має виключне значення для засудженої особи, оскільки безпосередньо впливає на формування в неї уявлення про справедливість чи несправедливість винесеного вироку і призначеного покарання, що в кінцевому підсумку визначає її ставлення до самого суду, до всієї системи судочинства в державі.

Розкриття у вироку мотивів злочину дає можливість виявити особливості особи обвинуваченого, його прагнення, сенс і цілі злочинних дій, а звідси – дійсний зміст подій, що стали предметом судового розгляду [200, С. 8]. Залишаючи без уваги мотиви злочину, суд мимоволі викликає у засудженого негативну оцінку вироку, чим знижується ефективність покарання, створюються значні ускладнення при виправленні осіб, що відбувають покарання. До того ж у засуджених руйнуються внутрішні засади та переконання, з'являється почуття безвиходу, що може призвести до психічних травм.

Ретельне дослідження судом мотивів злочину та їх змістовне відображення в обвинувальному вироку мають величезне значення для досягнення цілей правосуддя, удосконалення індивідуальної профілактики злочинів, для роботи по виправленню та перевихованню засуджених.

3.1.2. Врахування мотиву злочину у практичній діяльності органів внутрішніх справ (на основі аналізу експертного опитування)

Дослідження архівних кримінальних справ про умисні вбивства дозволило сформулювати думку про те, як слідчі прокуратури (а саме вони здійснюють досудове слідство у справах про умисні вбивства) та судді ставляться до мотиву злочину, як він враховується у судово-слідчій діяльності. Однак для з'ясування практичної ролі мотиву злочину неможна обмежуватися лише аналізом кримінальних справ. Не менший професійний інтерес викликає думка працівників органів внутрішніх справ (далі – ОВС) щодо проблеми мотиву злочину.

До компетенції ОВС входить виконання багатьох відповідальних завдань. Зокрема, міліція, як найбільший структурний підрозділ ОВС, згідно зі ст. 7 Закону України «Про міліцію», виконує профілактичну і кримінально-процесуальну функцію [201]. Слідчий апарат ОВС проводить досудове слідство за широким переліком статей КК України (ч. 2 ст. 112 КПК України «Підслідність»). Крім цього, міліція, органи державного пожежного нагляду, а також окремі службові особи ОВС наділені відповідно до ст. 101 КПК України «Органи дізнання» компетенцією проводити дізнання. При його провадженні або досудового слідства закон обов'язково вимагає встановлювати мотиви злочину. У зв'язку з тим, що ОВС уповноважені проводити досудову підготовку матеріалів у протокольній формі, згідно з ч. 3 ст. 426 КПК України у протоколи про обставини вчинення злочину мають бути обов'язково встановлені та зазначені мотиви злочину. Все це підкреслює важливу роль ОВС в охороні та забезпеченні прав і свобод громадян України.

З урахуванням викладеного, нами був проведений ще один вид наукового дослідження – експертне опитування компетентних осіб щодо проблеми мотиву злочину. Опитано було 200 практичних працівників системи МВС України (в переважній більшості перші заступники і заступники начальників районних, міських, лінійних ОВС по слідству, старші слідчі з особливо важливих справ, слідчі, дізнавачі та ін.). Всі опитувані мали вищу юридичну освіту. Більшість з них успішно закінчили магістратуру та Вищі академічні курси при Національній академії внутрішніх справ України.

Експертне опитування отримало назву «Ваша думка

щодо проблеми мотиву злочину». Був обраний метод запитань-відповідей для збирання соціологічних даних. Джерелом інформації стали письмові повідомлення осіб. Для цього була складена анкета, яка містила три головні частини (докладніше про це викладено у додатку В).

При проведенні експертного опитування фактично використувалися три види питань: а) питань-діхотомії (1 – так, 2 – ні, 3 – важко відповісти.); б) відкриті питання (з вибором альтернатив при відповіді); в) перевірочні питання в змінних формах (відповіді на які повинні співвідноситися з попередніми відповідями).

Були отримані такі результати:

1. Питання № 1 торкалося психологічного аспекту проблеми мотиву злочину: «Чи є мотив злочину, на Вашу думку, специфічним різновидом мотиву людської діяльності та поведінки?».

На нього відповіли: 1) «так» – 164 (82%) особи; 2) «ні» – 14 (7%) осіб; 3) «важко відповісти» – 22 (11%) особи. Таким чином, більше ніж три чверті опитаних погоджуються з психологічно обґрунтованими висновками щодо однакової психологічної природи при вчиненні як правомірної, так і неправомірної дії (тобто злочину).

2. На питання № 2 «Чи вважаєте Ви, що кожне суспільно небезпечне діяння особи, яка визнається суб'єктом злочину, здійснюється вмотивовано?» відповіли: 1) «так» – 80 (40%) осіб; 2) «ні» – 88 (44%) осіб; 3) «важко відповісти» – 32 (16%) особи.

Перевага (хоча і невелика) негативних відповідей (всього 4%) над позитивними свідчить про те, що ще недостатньо високим є рівень психологічних і правових знань у більшості респондентів. Відомо, що особа, яка має свідомість і волю, в якій відсутні певні психічні вади, завжди здійснює свою поведінку, діяльність, вчинки або діяння вмотивовано, тобто будь-який акт поведінки вчиняється нею з конкретним мотивом. Це одне з основних положень психологічної науки.

Обов'язковими ознаками суб'єкта злочину є фізична особа, вік кримінальної відповідальності та осудність – здатність особи давати звіт своїм діям, усвідомлювати їх суспільне значення та керувати ними, і поєднана з цим спроможність нести відповідальність за вчинений злочин. Якщо суб'єкту злочину властиві свідомість і воля, суспільно небезпечне діяння вчиняється ним з певним мотивом, вмотивовано.

3. На питання № 3 «При провадженні досудового слід-

ства (дізнання) необхідно здійснювати доказування мотиву злочину...» було запропоновано 5 альтернативних варіантів відповідей. Для відповіді в шостому варіанті було залишено вільний рядок. Відповідь «завжди, у кожній кримінальній справі» дала 141 (70,5%) особа. Ще 59 (29,5%) осіб підтримали інші чотири варіанти запропонованих відповідей, подавши 70 відповідей.

Якщо ці 70 відповідей прийняти за 100%, то альтернативні варіанти відповідей розташувалися в такому порядку: 1) «тільки коли мотив є кваліфікуючою ознакою складу злочину» – 33 відповіді (47%); 2) «тільки коли мотив безпосередньо вказується в диспозиції кримінального закону як ознака даного злочину» – 24 відповіді (34,5%); 3) «тільки у справах про умисні злочини» – 8 відповідей (11,5%); 4) «тільки у справах про злочини з прямим умислом» – 5 відповідей (7%). На шостий (вільний) варіант відповідей не було.

Наведені дані свідчать, що більшість опитаних правильно підходить до вирішення питання щодо доказування мотиву злочину – він повинен завжди бути встановленим у кожному злочині. Але майже 30% практичних працівників підтримують думку, що доказувати мотив злочину потрібно не завжди, а за певних умов, насамперед, тоді, коли він є кваліфікуючою ознакою складу злочину. Така позиція суперечить чинному законодавству та є невиправданою.

4. Питання № 4 і № 5 поєднувалися між собою. Нами ставилося за мету з'ясувати рівень методичної забезпеченості ОВС щодо встановлення мотиву злочину. На питання № 4 «Чи відомі Вам спеціальні психолого-юридичні методики (розробки, рекомендації тощо) щодо встановлення мотиву злочину?» відповіли: 1) «так» – 53 (26,5%) особи; 2) «ні» – 147 (73,5%) осіб.

Отже, майже три чверті працівників ОВС відповіли, що не знайомі зі спеціальною методичною базою щодо з'ясування мотивів злочинів. Решту позитивних відповідей на питання № 4 можна пояснити бажанням респондентів підтримати свій особистий престиж.

5. Питання № 5 поєднувалося з попереднім і формулювалося таким чином: «Чи використовуєте Ви у своїй роботі спеціальні психолого-юридичні методики (розробки, рекомендації тощо) з приводу встановлення мотиву злочину?» Відповіді були такими: 1) «так» – 61 (30,5%) особа, 2) «ні» – 139 (69,5%) осіб. Невелике зростання позитивних відповідей на це питання, порівняно з попереднім, свідчить про те, що певна кількість осіб, на яких покладено законом встановлення мотивів злочину, все-таки мають певні інди-

відуальні підходи, що зумовлюється досвідом практичної роботи.

6. Для відповіді на питання № 6 «У разі виникнення у слідчого (дознавача) труднощів при встановленні мотиву злочину їм потрібно...» було запропоновано два альтернативних варіанта відповідей, а для відповіді на третій варіант було залишено вільний рядок. Результати відповідей є такими: 1) «самим намагатися встановити мотиви злочину» – 76 – (38%) осіб; 2) «призначити судово-психологічну експертизу» – 92 (46%) особи; 3) підтримали відповідь першу і другу – 32 (16%) особи.

З огляду на ці дані, можна стверджувати, що більшість практичних працівників висловлюється за призначення судово-психологічної експертизи. Слідчі (дознавачі), як правило, керуються у своїй роботі особистим професійним досвідом.

Відсутність у них спеціальної психологічної підготовки та методики встановлення мотивів злочину значно знижує якість їхньої діяльності. Тому не можна в інтересах встановлення істини у справі позбавляти слідчих (дознавачів) можливості використовувати наукові рекомендації експертів-психологів, тим більше в умовах, коли ніякі процесуальні заходи не допомогли слідству встановити дійсні мотиви злочину.

7. На практиці призначення судово-психологічної експертизи щодо мотивів є поки що рідким явищем. Так, на питання № 7 «Якщо Ви працювали слідчим (дознавачем), то у скількох відсотках (%) справ із загальної кількості Вами було призначено судово-психологічну експертизу, яка стосувалася встановлення мотиву злочину?» дали відповідь тільки 32 опитані особи. Відповіді у відсотковому відношенні розподілилися так: 1) 100% – 1 особа; 2) 60% – 1 особа; 3) 50% – 1 особа; 4) 30% – 1 особа; 5) 25% – 2 особи; 6) 20% – 2 особи; 7) 18% – 1 особа; 8) 10% – 7 осіб; 9) 5% – 6 осіб; 10) 3% – 2 особи; 11) 2% – 2 особи; 12) 1% – 4 особи; 13) 0,5% – 2 особи.

8. Питання № 8 «Чи буде сприяти встановленню істини у справі наявність у ст. 76 КПК України «Обов'язкове призначення експертизи» норми такого змісту: «Експертиза призначається обов'язково для встановлення мотивів вчиненого діяння, що містить ознаки злочину, якщо про це відсутні дані у справі?» стосувалося пропозиції щодо удосконалення кримінально-процесуального законодавства. Приблизно половина респондентів погодилася з такою пропозицією. Відповіли: 1) «так» – 98 (49%) осіб;

2) «ні» – 43 (21,5%) осіб; 3) «важко відповісти» – 59 (29,5%) осіб.

9. У питанні № 9 певним чином перевірялась і закріплювалась правильність відповіді на питання № 3. Закон вимагає, щоб мотив злочину підлягав обов'язковому доказуванню у кожній кримінальній справі та завжди зазначався в описовій частині обвинувального висновку. Щоб з'ясувати думку респондентів на питання № 9 «В описовій частині обвинувального висновку слідчому необхідно зазначити мотиви злочину...», так само як і у питанні № 3, було запропоновано п'ять альтернативних варіантів відповідей. Для відповіді в шостому варіанті було залишено вільний рядок. Відповідь «завжди у кожній кримінальній справі» дали 138 (69%) осіб. Ще 62 (31%) особи підтримали інші чотири варіанти запропонованих відповідей, подали 77 відповідей на них. Якщо ці 77 відповідей прийняти за 100%, то альтернативні відповіді розташувалися в такому порядку: 1) «тільки коли мотив є кваліфікуючою ознакою складу злочину» – 36 відповідей (47%); 2) «тільки коли мотив безпосередньо вказується в диспозиції кримінального закону як ознака даного злочину» – 29 відповідей (37,5%); 3) «тільки у справах про умисні злочини» – 8 відповідей (10,5%); 4) «тільки у справах про злочини з прямим умислом» – 4 відповіді (5%).

На шостий (вільний) варіант відповідей не було. Очевидно, що результати відповідей на питання № 3 і № 9 є практично однаковими.

10. У чому полягає сутність доказування мотиву злочину для працівників ОВС ілюструє питання № 10. Так, на питання «Доказування мотиву злочину для Вас...» було запропоновано два альтернативних варіанти відповідей. Для відповіді у третьому варіанті було залишено вільний рядок. Майже три чверті респондентів обрали першу відповідь: 1) «має особистий сенс, бо без цього неможливо встановити істину в справі» – 147 (73,5%) осіб. Приблизно чверть опитаних підтримала інший варіант: 2) «це лише виконання вимог закону» – 49 (24,5%) осіб. Підтримали відповіді 1) і 2) – 4 (2%) особи.

11. На питання № 11 «Якщо суд (суддя), який розглядав кримінальну справу, не встановив конкретні мотиви злочину, не зазначив їх у мотивувальній частині обвинувального вироку, то чи є це, на Вашу думку, підставою для скасування чи зміни вироку?» відповіли: 1) «так» – 111 (55,5%) осіб; 2) «ні» – 47 (23,5%) осіб; 3) «важко відповісти» – 42 (21%) особи.

Отже, більше половини експертів вважає, що в разі

нез'ясуванням судом мотивів злочину, його вирок повинно бути скасовано або змінено.

12. Одним з найсуттєвіших в анкеті є питання № 12: «Чи повинна особа підлягати кримінальній відповідальності без встановлення мотиву злочину?» Логіка попередніх відповідей повинна була послідовно підвести респондентів до прийняття відповідального рішення з цього питання.

Проте, на нашу думку, опитувані поставились необачно до своїх відповідей у даному випадку. Відповіли: 1) «так» – 78 (39%) осіб; 2) «ні» – 87 (43,5%) осіб; 3) «важко відповісти» – 35 (17,5%) осіб. Хоча відповідей «ні» було найбільше, все-таки нами очікувалось набагато більша їх кількість, бо без встановлення мотиву не можна зрозуміти, що відбулося насправді, та притягнути особу до кримінальній відповідальності.

13. Питанням № 13 «Чи вважаєте Ви, що саме мотив здійснює спонування до суспільно небезпечного діяння та є підставою для оцінки такого діяння?» перевірялась практична цінність дефініції мотиву злочину, що була нами запропонована. Опитування свідчить, що кожні сім з десяти респондентів підтримали розроблене нами поняття мотиву злочину. Відповіли: 1) «так» – 142 (71%) особи; 2) «ні» – 28 (14%) осіб; 3) «важко відповісти» – 30 (15%) осіб.

14. На питання № 14 «Чи виникають у Вас труднощі в розумінні та відмежуванні понять «мотив», «мотивація», «мотивування» злочину?» відповіли: 1) «так» – 82 (41%) особи; 2) «ні» – 118 (59%) осіб. Стає зрозумілим, що кожні двоє з п'яти респондентів чітко не уявляють різницю між згаданими поняттями, що іноді призводить до ототожнення їх та сплутування. Тому у теоретичному плані слід внести більшу ясність щодо розуміння цих категорій.

15. З'ясуванню думки експертів щодо сутності та ролі мотиву в необережних злочинах були присвячені питання № 15 і № 16. На питання № 15 «Чи мотивується особою вчинення необережних злочинів?» відповіли: 1) «так» – 74 (37%) особи; 2) «ні» – 86 (43%) осіб; 3) «важко відповісти» – 40 (20%) осіб. Приблизно кожні двоє з п'яти експертів вважають, що необережні злочини також є вмотивованими. У необережних злочинах також є мотив, який спонукає до дії, але через первинність психічної причинності не поширюється на суспільно небезпечні наслідки, що настали.

16. На питання № 16 «Чи зменшується роль мотиву при оцінці вчиненого у необережних злочинах?» відповіли: 1) «так» – 88 (44%) осіб; 2) «ні» – 75 (37,5%) осіб; 3) «важко відповісти» – 37 (18,5%) осіб. Але і в необережних зло-

чинах роль мотиву є значною. Щоб правильно оцінити небережне суспільно небезпечне діяння, слідчому та суду обов'язково потрібно встановити мотиви, тим більше, що це є вимогою закону (ст. 64 КПК України).

17. На питання № 17 «Мотив злочину, на Вашу думку, слід віднести до такого явища, яке злочинець...» було запропоновано три альтернативних варіанти відповідей. Відповіли: 1) «усвідомлює завжди» – 72 (36%) особи; 2) «більш чи менш усвідомлює» – 126 (63%) осіб; 3) «не усвідомлює зовсім» – 2 (1%) особи. Таким чином, кожні троє з п'яти експертів вважають, що мотив злочину – це більшою чи меншою мірою усвідомлене явище.

18. Відповіді на питання № 18 «На які групи з наведеної класифікації можна поділити мотиви злочину?» розподілилися таким чином: 1) «лише негативні» – 21 (10,5%) особа; 2) «негативні, позитивні, нейтральні» – 135 (67,5%) осіб; 3) «негативні, нейтральні» – 44 (22%) особи. Слід відзначити, що переважна кількість респондентів підтримує запропоновану нами тричленну класифікацію мотивів злочинів, де вони постають у різних проявах (негативні, позитивні або нейтральні).

19. На питання № 19 «Чи потребує конкретизації перелік низьких мотивів, що обтяжують кримінальну відповідальність згідно з п. 4 ст. 41 КК України 1960 року?» відповіли: 1) «так» – 127 (63,5%) осіб; 2) «ні» – 29 (14,5%) осіб; 3) «важко відповісти» – 44 (22%) особи. Результати опитування демонструють, що 3/5 експертів виступають за конкретизацію переліку низьких мотивів, як обставин, що обтяжують кримінальну відповідальність. Дійсно, перелік обтяжуючих відповідальність обставин є вичерпним, а перелік низьких мотивів не встановлений ні законом, ні роз'яснювальними постановами Пленуму Верховного Суду України.

20. Для відповіді на питання № 20 «Назвіть 5–10 мотивів, які були підґрунтям тих злочинів, що Вами розкривалися або розслідувалися...» було залишено десять вільних рядків, де респонденти могли вписати відомі їм мотиви злочину. Відповіді з назвами мотивів злочинів можна розташувати у такому порядку: 1) «корисливі мотиви» – назвали 175 (87%) осіб; 2) «мотиви помсти» – 139 (69,5%) осіб; 3) «хуліганські мотиви» – 113 (56,5%) осіб; 4) «мотиви ревностей» – 85 (42,5%) осіб; 5) «мотиви заздрощів» – 36 (18%) осіб; 6) «сексуальні мотиви» – 29 (14,5%) осіб; 7) «бажання приховати злочин або попередити його вчинення» – 25 (12,5%) осіб; 8) «мотиви ненависті» – 13 (6,5%) осіб;

9) «мотиви самозахисту» – 9 (4,5%) осіб; 10) «мотиви жаху» – 7 (3,5%) осіб; 11) «мотиви жадібності» – 6 (3%) осіб; 12) «мотиви заінтересованості» – 5 (2,5%) осіб; 13) «мотиви злості» – 4 (2%) особи; 14) «мотиви самоствердження» – 4 (2%) особи тощо.

Крім наведених мотивів, експертами була названа ще чимала кількість понять в якості мотивів злочину: «стан афекту», «пияцтво», «непрацездатність», «бідність», «психічна хвороба», «корупція», «необережність», «жорстокість», «невихованість» тощо. З наукового погляду, ці поняття навряд чи можна вважати мотивами злочину, а віднесення до мотивів, наприклад, «необережності» чи «психічної хвороби» є проявом правового нігілізму. Отже, слід підкреслити, що у практиці ОВС ще існують певні недоліки при здійсненні вибору, формулюванні та закріпленні мотивів злочину.

21. На питання № 21 «Мотив злочину, на Вашу думку, у повному обсязі повинен враховуватися при...» було запропоновано 9 альтернативних відповідей. Для відповіді у десятому варіанті було залишено вільний рядок. В альтернативних відповідях 1)–8) були названі основні напрямки врахування мотивів злочину. Відповідь 9) – «в усіх перелічених випадках» – була підсумковою і передбачалося, що, обираючи її, респонденти підтримують вищенаведені відповіді 1)–8).

Результати опитування є такими: відповіді 9) «в усіх перелічених випадках» – 114 (57%) осіб. Ще 86 (43%) осіб підтримали інші вісім варіантів запропонованих відповідей, подавши 191 відповідь.

Якщо 191 відповідь прийняти за 100%, то альтернативні варіанти відповідей розташувалися у такому порядку: 1) «визначенні характеру суспільної небезпечності вчиненого діяння і ступеня суспільної небезпечності особи» – 47 відповідей (24,5%); 2) «звільненні особи від кримінальної відповідальності та покарання» – 11 відповідей (6%); 3) «кваліфікації злочинів» – 53 відповіді (27,5%); 4) «визнанні особи особливо небезпечним рецидивістом» – 10 відповідей (5%); 5) «призначенні особі виду і розміру покарання» – 24 відповіді (12,5%); 6) «врахуванні в якості обставини, що пом'якшує або обтяжує відповідальність» – 24 відповіді (12,5%); 7) «визначенні особі режиму тримання у місцях позбавлення волі» – 14 відповідей (7,5%); 8) «застосуванні заходів щодо виправлення засуджених» – 8 відповідей (4%). На десятій (вільній) варіант відповідей не було.

Отримані результати ілюструють, що майже 3/5 праців-

ників ОВС вважають, що кримінально-правова роль мотиву злочину є дуже важливою, а тому підтримали всі запропоновані варіанти відповідей з 1) по 8). Решта опитаних вважають, що мотив злочину переважно має враховуватися при кваліфікації злочинів (27,5%) та при визначенні характеру суспільної небезпечності вчиненого діяння і ступеня суспільної небезпечності особи (24,5%).

22. Підсумковим було питання № 22 «До яких ознак складу злочину повинен належати мотив злочину?» Це питання співвідносилось з питаннями № 1, 2, 3, 9, 10 і 12. Респонденти відповіли таким чином: 1) «до обов'язкових» – 151 (75,5%) особа; 2) «до факультативних» – 49 (24,5%) осіб. На переконання 3/4 експертів мотив злочину належить до обов'язкових ознак складу злочину.

Таким чином, експертне опитування в основному засвідчило відповідальне ставлення респондентів до проблеми мотиву злочину. Переважна більшість працівників ОВС бачить у мотиві одну з найважливіших ознак при оцінці суспільно небезпечного діяння. Ось чому значна кількість опитаних осіб вважає мотив обов'язковою ознакою складу злочину, такою, без якої вчинити злочин неможливо. Це дозволяє зробити висновок, що кримінально-правова роль мотиву злочину є однією з найважливіших і найвпливовіших.

Більш глибокому та точному розумінню мотивів злочину працівниками ОВС, на нашу думку, заважають:

- недостатній рівень психологічної підготовки, насамперед слідчих і дізнавачів;
- недоліки у забезпеченні ОВС спеціальними психолого-юридичними методиками щодо встановлення мотивів злочину;
- помилкові тенденції при здійсненні доказування мотивів і зазначенні їх в обвинувальних висновках;
- наявність невирішених і дискусійних питань у теоретичному плані з проблеми мотивів злочину [202, С. 102].

Усунення цих негативних факторів, безумовно, сприятиме підвищенню ефективності діяльності працівників ОВС.

3.2. Мотив злочину та кваліфікація злочинів

Основне практичне значення правильної оцінки мотиву в кримінально-правовому аспекті полягає в тому, що вона здійснює безпосередній вплив на кваліфікацію злочинів.

У процесі кваліфікації судово-слідчі органи дають належну кримінально-правову оцінку злочину та встановлюють

відповідність його ознак ознакам норми, яка передбачає відповідальність за вчинення цього злочину. Під кваліфікацією злочинів розуміють встановлення та юридичне закріплення точної відповідності між ознаками вчиненого діяння та ознаками складу злочину, передбаченого кримінальним законом [203, С. 8], або кримінально-правову оцінку вчиненого діяння, вибір і застосування до нього тієї кримінально-правової норми, яка найбільш повно описує його ознаки [204, С. 16].

Мета кваліфікації полягає у тому, щоб визначити, який саме злочин вчинено, вказати конкретні юридичні підстави для притягнення винного до кримінальної відповідальності та призначення йому, в необхідному випадку, відповідної міри покарання [205, С. 10]. Отже, правильна кваліфікація злочинів є запорукою суворого додержання вимог закону і гарантією здійснення справедливого правосуддя.

Щоб притягнути особу до кримінальної відповідальності та здійснити правильну кваліфікацію злочину, необхідно встановити в діях цієї особи склад злочину. У ч. 1 ст. 2 КК України прямо закріплено, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом. Осередком цього законодавчого положення є склад злочину – сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують діяння (дію або бездіяльність) в якості злочину.

У кожному складі злочину його об'єктивні та суб'єктивні ознаки співвідносяться між собою і мають однаково важливе значення. Проте вивчення судово-слідчої практики доводить, що більшість помилок при кваліфікації злочинів припускається на ґрунті неповного та неглибокого з'ясування суб'єктивних ознак злочинів. Ось чому важливо для кваліфікації злочину встановити і розкрити його суб'єктивні ознаки: вину, мотив, мету та емоційний стан особи винного.

Серед суб'єктивних ознак злочину чільне місце займає вина. Обов'язкове встановлення цієї ознаки диктується ч. 2 ст. 3 КК України, де проголошується принцип відповідальності особи за вчинене діяння за наявності у неї вини. Але суб'єктивна сторона злочинів не вичерпується лише характеристикою вини особи (умислом чи необережністю). Коли виникає необхідність більш ретельного розкриття суб'єктивної сторони злочину стосовно окремого випадку, зусилля повинні бути спрямовані не стільки на з'ясування форми чи виду вини, скільки на встановлення конкретного змісту

мотивації суспільно небезпечного діяння і, насамперед, мотивів вчиненого.

Законодавець називає у диспозиціях статей Особливої частини КК України такі мотиви: корисливі мотиви (п. 6 ч. 2 ст. 115; ч. 2 ст. 146; ст. 299; ч. 2 ст. 330; ст. 364; ч. 2 ст. 375); особисті інтереси (ст. 319; ст. 357, ст. 423); особиста заінтересованість (ст. 219); особисті мотиви (ст. 148, ст. 172, ст. 232); мотиви явної неповаги до суспільства (ст. 296); хуліганські мотиви (п. 7 ч. 2 ст. 115; ст. 299); помста за раніше дані покарання чи висновок (ст. 386); у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку, тобто мотиви помсти за правомірну діяльність потерпілого (п. 8 ч. 2 ст. 115; ст. 350; ст. 352); боягузтво або легкодушність (ст. 430) тощо.

Навряд чи можна назвати вдалою таку стилістичну різноманітність щодо позначення мотивів злочину. При зазначенні мотивів в диспозиціях статей випускається сама його назва, що сприяє їх абстрактному розумінню та тлумаченню. Так, у ст. 386 КК України названа лише помста, а не мотив помсти, звідси – її можна віднести до мети. Невідомо, що саме вкладає законодавець у поняття особистих мотивів. Де, в якій нормі або в якому законі дається їх перелік? Прямо не зазначається мотив помсти за правомірну діяльність потерпілого у п. 8 ч. 2 ст. 115, ст. 350, ст. 352 КК України, хоча зрозуміло, що за його відсутності кваліфікація злочинів за цими статтями неможлива. Отже, вказівка на цей мотив у диспозиціях відповідних статей кримінального закону позбавила б слідство та суд зайвих процесуальних формальностей.

Неприпустимим є ототожнення понять мотиву та мети. Наприклад, у ст. 167 КК України замість корисливих мотивів йдеться про корисливу мету, а у ч. 3 ст. 431 КК України ототожнюються корисливі мотиви та мета забезпечення поблажливого до себе ставлення з боку ворога. Створюється враження, що мотив і мета – це дві однакові ознаки суб'єктивної сторони злочину і що різниця між ними лише термінологічна. Однак психологічна наука, з якої їх запозичено, чітко розмежовує ці поняття. Зміст і функції мотиву та мети в мотивації злочину неоднакові. Мотив – це те, що спонукає особу до злочину, це підстава для оцінки такого злочину, а мета – це уявлення про бажане майбутнє, результат, якого особа прагне досягнути. Але для законодавця, очевидно, ці поняття є однаковими.

Є навіть спроби надати меті більш важливого значення, ніж мотиву, що впливає з конструкцій низки статей, де

обов'язковою ознакою складу злочину вважається спеціальна мета. Наприклад, у ч. 1 ст. 109 КК України спеціальною метою є насильницька зміна чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, у ст. 150 КК України – отримання прибутку, у ст. 444 КК України – провокація війни чи міжнародних ускладнень. Нагадаємо, що навіть коли у кримінально-правових нормах вказується на спеціальну мету, обов'язкова наявність певного мотиву в складі злочину не викликає сумнівів. На це орієнтує кримінально-процесуальний закон, який зобов'язує слідчого та суд встановлювати мотив кожного злочину, але не згадує про мету (статті 64, 223, 334 КПК України).

Таким чином, наявність різноманітних позначень мотивів у чинному кримінальному законі, на нашу думку, не є виправданним. Це створює певну дезорієнтацію у встановленні та дослідженні мотиву в процесі кваліфікації злочинів. А. П. Тузов пояснює таке термінологічне безладдя передчасністю включення до статей КК України мотивів щодо конкретного злочинного прояву, хоча і не виключає принципову можливість вирішення цього питання [34, С.64]. Тому найшвидше розв'язання проблеми мотиву в кримінальному праві відчутно впливатиме на правильне та точне застосування його норм.

Важливість мотиву для кваліфікації злочину визначається тим, як законодавець ставиться до цієї ознаки при характеристиці складів злочинів. Коли мотиви виступають в якості необхідної ознаки складу злочину і прямо зазначаються в кримінальному законі, від їх встановлення залежить наявність чи відсутність самого факту вчинення злочину (наприклад, статті 148, 232, 319, 423 КК України). Введення мотиву злочину в диспозицію статті може свідчити про наявність кваліфікованого складу злочину (наприклад, пункти 6 і 7 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 375 КК України). У цьому випадку мотив є критерієм відмежування злочинів, що мають схожу об'єктивну сторону, проте остаточною кваліфікація злочину визначається за суб'єктивною стороною і не тільки формою вини (умислом або необережністю), але й мотивами злочину [41, С. 59–60]. Так, кваліфікація за мотивом має місце при відмежуванні деяких видів умисного вбивства при обтяжуючих обставинах (ч. 2 ст. 115 КК України) від, так би мовити, «простого» умисного вбивства (ч. 1 ст. 115 КК України). При відсутності серед фактичних ознак вчиненого злочину мотиву, що постає як необхідна або кваліфікуюча ознака складу злочину, не може бути проведена кваліфікація суспільно небезпечного діяння за даною нормою.

Але мотив має значення для кваліфікації і тоді, коли на нього немає прямої вказівки в диспозиції норми кримінального. За цих умов мотив належить до такої обставини, що найповніше та найглибше розкриває зміст відповідного складу злочину [205, С. 195]. Так, тілесні ушкодження потрібно кваліфікувати по-різному залежно від мотиву їх вчинення. Якщо в діях винного будуть встановлені мотиви явної неповаги до суспільства, то злочин повинен кваліфікуватися як хуліганство (ст. 296 КК України), якщо мотиви помсти – як злочин проти здоров'я особи (ст. 125 КК України). При цьому в обох випадках тілесні ушкодження так і залишаються тілесними ушкодженнями.

Наступний приклад свідчить про те, як встановлення мотиву в діях винного вплинуло на кримінальну відповідальність. Вироком Мукачівського районного суду З. Засуджено за ч. 2 ст. 206 КК України 1960 року за те, що він з хуліганських мотивів вдарив палицею по руці М., заподіявши йому тілесне ушкодження середньої тяжкості. Ухвалою судової колегії Закарпатського обласного суду вирок щодо З. залишено без змін. Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду України в порядку протесту змінила судові рішення щодо З. і перекваліфікувала його дії з ч. 2 ст. 206 на ст. 102 КК України 1960 року.

З матеріалів справи випливає, що дії З. не порушили громадського порядку. Між З. і М. існували неприязні стосунки і конфлікт, про який йдеться в справі, виник на цьому ґрунті, що підтверджується показаннями засудженого, потерпілого і ряду свідків. За таких обставин слід зробити висновок, що З. вчинив злочин не з хуліганських мотивів, а через особисте неприязне ставлення до М. (тобто з мотивів помсти), і його умисел не був спрямований на порушення громадського порядку. Тому дії З. підлягають перекваліфікації [206, С. 103–104]. У цій справі встановлення дійсного мотиву сприяло не тільки правильній кваліфікації злочину, але й визнанню особи менш суспільно небезпечною, ніж тоді, коли їй ставилось у вину хуліганство.

Чинне кримінальне законодавство приділяє мотиву велику увагу при характеристиці злочинів проти основ національної безпеки України. Це пояснюється специфікою даної категорії злочинів, яка полягає не стільки у спричиненні якоїсь тяжкої шкоди, скільки в суб'єктивних ознаках суспільно небезпечного діяння, що розкривають ставлення особи до існуючого державного та суспільного ладу в Україні. Мотиви вчинення особливо небезпечних злочинів проти основ національної безпеки України безпосередньо не

ззначаються в кримінальному законі, однак без їх встановлення неможливо оцінити зміст суб'єктивної сторони та з'ясувати спеціальні цілі, що містяться у більшості диспозицій статей як обов'язкові ознаки складу злочину.

Для того, щоб зробити висновок, що особа мала на меті, наприклад, насильницькі зміну чи повалення конституційного ладу (ч. 1 ст. 109 КК України) або керувалася іншими цілями, неодмінно слід встановити мотиви, які спонукали її вчинити цей тяжкий злочин. При наявності у особи певних мотивів, що не збігаються зі спеціальною метою злочину, вчинене має кваліфікуватися за іншими статтями. Наприклад, якщо особа при посяганні на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України) діяла не у зв'язку з державною (громадською) діяльністю потерпілого, а для зведення особистих рахунків з мотиву помсти, то вчинене слід кваліфікувати як злочин проти життя особи (ст. 115 КК України).

У своїй фундаментальній праці з кваліфікації злочинів В. М. Кудрявцев підкреслює, що за мотивом розрізняють багато різновидів вбивства, службових, господарських, майнових злочинів, хуліганство тощо [202, С. 183–184]. Особлива роль належить мотиву при кваліфікації умисних вбивств. Не викликає сумнівів твердження Б. С. Волкова, що мотив є однією з головних підстав класифікації вбивств за чинним законодавством [37, С. 83]. Найбільш чітко це спостерігається при відмежуванні умисного вбивства, що не містить ні обтяжуючих, ні пом'якшуючих обставин (ч. 1 ст. 115 КК України), та умисного вбивства при обтяжуючих обставинах (ч. 2 ст. 115 КК України). Завдяки мотиву різняться між собою і злочини, що передбачені різними пунктами в самій ч. 2 ст. 115 КК України. У постанові ПВСУ від 1 квітня 1994 р. № 1 «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини» даються чіткі роз'яснення з питань кваліфікації умисних вбивств, яких слід додержувати судово-слідчій практиці до прийняття нової постанови [57, С. 661–676].

За ч. 1 ст. 115 КК України підлягає кваліфікації умисне вбивство без обтяжуючих обставин, передбачених ч. 2 ст. 115 КК України, а також без пом'якшуючих обставин, передбачених статтями 116–118 КК України, зокрема в обопільній сварці чи бійці або з помсти, ревнощів, інших мотивів, викликаних особистими стосунками винного з потерпілим (п. 21 постанови ПВСУ № 1) [57, С. 671]. На практиці трапляються непоодинокі випадки, коли судово-слідчі органи обмежуються при встановленні мотивів умисних

вбивств їх абстрактною констатацією (наприклад, «в сварці», «в бійці», «з особистих неприязних стосунків» тощо).

З цього приводу варто зважити на думку Б. О. Вікторова, який підкреслював, що при вирішенні питання про кваліфікацію убивств, вчинених в сварці чи бійці, необхідно виходити з того, які були мотиви убивства, тому що сварка чи бійка зовсім не виключають вчинення убивства з користі, помсти, ревнощів, задрощів або інших спонукань [56, С. 64].

Отже, повинно мати місце чітке формулювання мотивів злочину. Замало вказати лише на «сварку» або «бійку», потрібно ще й розкрити (розтлумачити), які саме мотиви криються у кожному конкретному випадку.

Конструкція деяких пунктів ч. 2 ст. 115 КК України не містить посилання на певні мотиви умисних вбивств, що дає можливість слідчим і суддям в окремих випадках зовсім уникати їх встановлення. Але закон зобов'язує завжди, у кожному злочині здійснювати доказування мотивів. Умисне вбивство двох або більше осіб (п. 1 ч. 2 ст. 115 КК України) може бути вчинено з різних мотивів. Якщо такі мотиви є обтяжуючими, дії винного слід кваліфікувати ще й за іншими відповідними пунктами ч. 2 ст. 115 КК України (п. 11 постанови ПВСУ № 1) [57, С. 665].

У багатьох випадках вчинення умисних вбивств, передбачених пунктами 4, 5, 9 і 10 ч. 2 ст. 115 КК України, супроводжується реалізацією конкретних мотивів. Досліджуючи кримінальні справи про умисні вбивства у Київському міському суді, ми дійшли висновку, що при вчиненні умисного вбивства з особливою жорстокістю (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК України) або способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК України), винні переважно керувалися садистськими мотивами; при вчиненні умисного вбивства з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення (п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України) – прагненням вчинити такі дії; при вчиненні умисного вбивства, поєднаного із звалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті (п. 10 ч. 2 ст. 115 КК України), – сексуальними мотивами. Подальше вивчення та розробка цих мотивів сприятиме правильній кваліфікації злочинів.

Умисне вбивство є вчиненим з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України), коли винний, позбавляючи життя потерпілого, зажадав одержати у зв'язку з цим матеріальні блага для себе або інших осіб (заволодіти грошима, коштовностями, цінними паперами, майном), одержати чи зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків (одержати спадщину, позбутися боргу, звіль-

нитися від платежу тощо), або досягти іншої матеріальної вигоди. У випадках, коли умисел на заволодіння майном виник у винного після вбивства, вчиненого з інших мотивів, його дії слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 115 (за наявності обтяжуючих обставин) або за ч. 1 ст. 115 та відповідною статтею КК України, що передбачає відповідальність за крадіжку чи грабж (п. 8 постанови ПВСУ № 1) [57, С. 663–664].

Відповідно до п. 9 постанови ПВСУ № 1, умисне вбивство з хуліганських мотивів (п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України) вчиняється «на ґрунті явної неповаги до суспільства, нехтування загальнонародськими правилами співжиття і нормами моралі, а так само без будь-якої причини чи з використанням малозначного приводу» [57, С. 664]. На нашу думку, не сприяє встановленню істини у справі тлумачення умисного вбивства з хуліганських мотивів як безпричинного вбивства. Безпричинне, а отже, безмотивне вбивство є нонсенсом. Виходить, що коли слідчий або суд намагалися, але не встановили причини вчиненого вбивства, то його скоєно без причини, тобто з хуліганських мотивів. Під цю мірку можна підвести будь-яке умисне вбивство, причини якого встановити важко і, здається, неможливо. Таке розуміння хуліганських мотивів обумовлюється їх складністю, комплексністю, оскільки вони можуть містити в собі як власно хуліганські спонуки, так й інші, найчастіше, особисті мотиви [207, С. 126]. Таким чином, щоб визнати умисне вбивство вчиненим з хуліганських мотивів, необхідно точно встановити, що особа вчинила це вбивство саме з таких мотивів.

У п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку) прямої вказівки на мотиви немає. Однак п. 10 постанови ПВСУ № 1 роз'яснює, що кваліфікація цього злочину має відбуватися за умови вчинення його з мотиву помсти за правомірну діяльність потерпілого [57, С. 664]. Що стосується кваліфікації умисного вбивства однієї особи, то згідно з п. 20 постанови ПВСУ № 1 вона неможлива одночасно за пунктами 6 і 7 ч. 2 ст. 115 КК України. Як правило, умисне вбивство однієї особи не повинно одночасно кваліфікуватися і за пунктами 6, 8, 9, 10 ч. 2 ст. 115 КК України. Разом з тим, в окремих випадках така кваліфікація є припустимою [57, С. 671].

Від умисного вбивства, передбаченого ст. 115 КК України, слід відрізняти умисне вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України). Критерієм відмежування цих видів умисних вбивств

є мотив. Злочин, передбачений ст. 118 КК України, є різновидом умисного вбивства, вчиненого за пом'якшуючих обставин. Пом'якшення відповідальності обумовлюється наявністю такого мотиву, як прагнення (бажання) захистити власні інтереси, інтереси суспільства чи держави або прагнення затримати злочинця. Все це значною мірою знижує ступінь суспільної небезпечності особи, бо особа діє з суспільно-позитивних мотивів, хоча і перевищує дозволені законом межі необхідної оборони.

В Особливій частині КК України об'єктивні ознаки переважної кількості злочинів описуються без зазначення їх мотивів. Але наукою і практикою напрацьовані положення, які розкривають зміст мотивів в окремих групах злочинів. Наприклад, у переважній кількості складів злочинів проти власності обов'язковою ознакою їх суб'єктивної сторони є корисливий мотив. Корислива спрямованість цих злочинів є загальновідомою та впливає вже з самого найменування відповідного посягання (наприклад, крадіжка, розбій, викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання тощо).

У п. 34 постанови ПВСУ від 25 грудня 1992 року № 12 «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності» зазначається, що корисливий мотив є обов'язковою ознакою у складах вищезазначених злочинів, правда, чомусь роз'яснення вищої судової інстанції стосуються злочинів проти приватної власності та лише крадіжки, грабежу, розбою, шахрайства і вимагання [57, С. 650]. Чіткої вказівки на існування корисливого мотиву в інших формах і видах викрадень, а також щодо інших форм власності жодна з постанов ПВСУ не дає. На нашу думку, це є недоліком у розумінні та тлумаченні корисливого мотиву у злочинах проти власності.

Значним недоліком кримінально-правової теорії та практики є відсутність загального поняття корисливого мотиву. Корисливий мотив – це «прагнення винних осіб задовольнити будь-яку життєву індивідуальну потребу шляхом протиправного, забороненого кримінальним законом, заволодіння чужим майном чи майновими правами, що їм не належать, або через незаконне звільнення від майнових обов'язків та скорочення необхідних особистих витрат» [208, С. 33]. Переважна кількість з числа зареєстрованих злочинів скоюється з корисливих мотивів, отже, більшість засуджених – це особи, які скоїли корисливі посягання. Ось чому так важливо в кожному випадку викрадення встановлювати саме корисливі мотиви злочину.

Проте, ще з 40–50 років минулого століття набула розповсюдження теза, що кожне розкрадання – це «повернення у свій пожиток або в пожиток інших осіб соціалістичного майна» або «розпорядження ним як своїм власним», незалежно від того, як саме і заради чого виконувались такого роду дії [59, С. 95]. В юридичній літературі нерідко зазначається і про так звану «службову корисливість», яка виявляється в тому, що службова особа порушує правові норми «не для себе особисто, а для свого рідного підприємства» [209, С. 134]. Постає питання: якщо не для себе особисто, а для блага рідного підприємства, тобто для колективу робітників і службовців, які там працюють, то де ж тут корисливість – явище вкрай егоїстичне та індивідуалізоване?

Не сприяє розумінню корисливого мотиву різноманітність його позначення в диспозиціях статей Особливої частини КК України (поряд з «корисливим мотивом» є «корислива мета» тощо). Враховуючи психологічну сутність мотиву, його визначальну роль у процесі мотивації, а також особливості при співвідношенні «мотив-мета», пропонуємо замість різноманітних позначень корисливості встановити одне – «корисливий мотив», що за суттю буде означати і наявність корисливої мети. Такий вибір сприятиме упорядкованості законодавчих термінів, що має поліпшити процес доказування у справах про корисливі злочини.

Наявність корисливого мотиву припускається при скоєнні багатьох інших злочинів, передбачених чинним КК України (наприклад, торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо передачі людини – ст. 149; контрабанди – ст. 201; бандитизму – ст. 257; піратства – ст. 446 тощо). Такі злочини проти особистих прав і свобод людини і громадянина, як ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164), ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165), зловживання опікунськими правами (ст. 167) також є корисливими, хоча тут пріоритетне місце можуть мати й інші мотиви.

Переважають корисливі мотиви і при вчиненні злочинів у сфері господарської діяльності (розділ VII Особливої частини КК України). Незважаючи на те, що мотиви у цьому розділі фактично зазначаються тільки у ст. 219 «Доведення до банкрутства» та ст. 232 «Розголошення комерційної таємниці», наявність корисливого мотиву є обов'язковою умовою при здійсненні кваліфікації виготовлення, зберігання, придбання, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збуту підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї (ст. 199), заняття забороненими

видами господарської діяльності (ст. 203), ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212), підроблення знаків поштової оплати і проїзних квитків (ст. 215) тощо. Проте можлива відповідальність і за іншими мотивами. Так, склад злочину, передбаченого ст. 225 КК України «Обман покупців та замовників», може мати місце як при наявності корисливої заінтересованості винного, так і у випадках, коли обман покупців вчинено з інших мотивів (п. 6 постанови ПВСУ від 2 березня 1973 р. № 2 «Про судову практику в справах про обман покупців») [57, С. 437].

Про перевагу корисливих мотивів можна вести мову, характеризуючи злочини у сфері службової діяльності. Наприклад, обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України) є наявність у винного корисливих мотивів, інших особистих інтересів або прагнення до забезпечення інтересів третіх осіб. При цьому корисливий мотиви полягають у прагненні винного отримати для себе вигоду у тій чи іншій формі, у тому чи іншому виді [210, С. 24]. Одержання хабара (ст. 368 КК України) також є корисливим злочином (п. 4 постанови ПВСУ від 26 квітня 2002 року № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво»).

Зміст суб'єктивної сторони злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи не можна зводити лише до встановлення умислу в діях винного. Неодмінною умовою правильної кваліфікації злочинів за статтями 152–156 КК України є з'ясування мотивів злочину. Переважають у цій групі злочинів, на нашу думку, сексуальні мотиви. Сама назва «сексуальні» (від лат. – «sex») означає «стать», «відношення до статі», звідси і назва цієї групи злочинів. Сексуальний мотив – це прагнення до задоволення статевої потреби. Він є природним прагненням (бажанням) людини, але засуджується законом і мораллю у випадках скоєння певних вчинків, у тому числі суспільно небезпечних діянь. Деякі кримінологи зазначають, що «статеві» злочини можуть вчинятися й з мотивів статевого садизму [211, С. 12]. У разі здійснення точного встановлення мотивів у «статевих» злочинах посягання на статево свободу та статево недоторканність особи (насамперед жінки), вчинені з хуліганських чи з інших мотивів (наприклад, помсти, корисливості тощо), будуть кваліфікуватися за іншими статтями КК України.

Чимало помилок при кваліфікації злочинів трапляється при відмежуванні хуліганства (ст. 296 КК України) від інших злочинів. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу даного злочину є мотив явної неповаги до суспіль-

ства – «прагнення показати свою зневагу до існуючих правил і норм поведінки в суспільстві, самоутвердитися за рахунок приниження інших осіб, протиставити себе іншим громадянам, суспільству, державі» [51, С. 753]. Вчинення дій не з цих, а з інших мотивів (помста, корисливість, ревності тощо) утворюють суб'єктивну сторону іншого складу злочину, але не хуліганства. У більшості випадків це злочини проти здоров'я особи.

Нез'ясування або недостатнє з'ясування хуліганського мотиву (мотиву явної неповаги до суспільства) в діях особи створює умови, за яких невинний може потрапити за ґрати. Якої оцінки заслуговує діяльність слідства та суду першої інстанції, які знайшли в діях особи хуліганський мотив (мотив явної неповаги до суспільства) і мотив помсти, а отже, кваліфікувати їх за ч. 3 ст. 206 КК і ч. 1 ст. 101 КК України 1960 року, а також суду касаційної інстанції, який перекваліфікував ці дії на ст. 97 КК України 1960 року, коли взагалі особа не вчиняла злочину, бо діяла з мотивів захисту в стані необхідної оборони?

Так, ухвалою судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 5 лютого 1987 р. скасовано судові рішення щодо М. і провадження у справі закрито з таких підстав. Оцінюючи дії М., судові інстанції виходили з неправильного уявлення про характер події та мотиви поведінки засудженого. Суд першої інстанції визнав, що між К. і М. та П., С., Ц. і Т. виникла сварка, що перейшла у бійку, під час якої М. заподіяв ножом тілесні ушкодження, і кваліфікував ці його дії за ч. 3 ст. 206 і ч. 1 ст. 101 КК України 1960 року. Помилковим було рішення і президії обласного суду, яка визнала, що М. перевищив межі необхідної оборони.

Як встановлено у справі, М., побачивши, що його родича К. б'ють четверо незнайомих, з метою покласти край їх хуліганським діям, почав розмахувати ножом і зажадав припинити бійку. Але Ц., Т., С. і П., полишивши К., кинулись до М., а Ц. сумкою з пляшками вдарив його по голові і збив з ніг. У відповідь М. і заподіяв їм тілесні ушкодження. Таким чином, М. діяв не з хуліганських мотивів чи мотивів помсти, а з мотивів захисту родича і себе від нападу групи хуліганів. За цих умов М. перебував у стані необхідної оборони, що виключає склад злочину в його діях [206, С. 5–6].

Встановити мотив необхідно і для визначення форми вини при відмежуванні необережних злочинів від умисних. Відомо, що суспільно небезпечні наслідки у цих злочинах можуть збігатися. Однак відмінність між необережними та

умисними злочинами полягає в їх суб'єктивній стороні. Форма вини (ставлення особи до насталих наслідків) у них не однакова. Дослідження спонукального характеру мотивів у таких випадках є засобом встановлення умислу або необережності щодо настання суспільно небезпечних наслідків. Без встановлення мотиву не можна вирішити питання про винність особи у вбивстві через необережність, необережному спричиненні тяжкого або середньої тяжкості тілесного ушкодження, службовій недбалості, автопригоді, порушенні техніки безпеки тощо [80, С. 16–17].

Щоб більш чітко уявити собі роль мотиву при кваліфікації необережних злочинів, а також злочинів із складною формою вини, проаналізуємо конкретний приклад. Напевно, ніхто не заперечить, що коли одна особа гине внаслідок наїзду на неї автомобіля під керуванням іншої особи, то це не завжди означає, що дії винного слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 286 КК України. На практиці є випадки, коли за допомогою автотранспорту вчиняються умисні вбивства. Ця категорія злочинів ретельно й талановито планується з таким розрахунком, щоб найдрібніші деталі на місці події свідчили про ненавмисний наїзд. Після вбивства злочинець хутко зникає (саме так роблять деякі водії після вчинення дорожньо-транспортної пригоди). Навіть, якщо його розшукують по «гарячих слідах» чи значно пізніше, зловмисник може, на крайній випадок, «зійнатися» у вчиненні порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту та залишенні потерпілого в небезпеці. Про умисне вбивство, зрозуміло, мови нема. А якщо уявити, що винний вчинив умисне вбивство на замовлення, за що забезпечив себе матеріально на довгий строк, то справа того варта.

За таких умов велику допомогу слідству та суду може надати дослідження мотивів суспільно небезпечного діяння. Поява у винного невідомо звідки великої суми грошей невдовзі після загибелі потерпілого або наявність даних про його попереднє знайомство з потерпілим та їх неприязні стосунки, дають підстави припустити, що злочин вчинено, відповідно, з корисливих мотивів чи з мотивів помсти. А це вже свідчить про умисел у діях винного, а отже, вчинене слід кваліфікувати вже за ст. 115 КК України.

Іноді трапляється навпаки: особу обвинувачують у вчиненні умисного вбивства, а насправді вона порушила правила безпеки руху або експлуатації транспортного засобу, що спричинило смерть потерпілому. Так, вироком Куп'янського міського суду, залишеним без зміни ухвалою судової колегії Харківського обласного суду, К. засуджено за ст. 94 КК

Україні 1960 року. Він визнаний винним у вчиненні умисного вбивства за таких обставин. Вважаючи, що б'ють його приятеля Б., К. направив вантажний автомобіль на групу молоді з тим, щоб при його розвороті Б. міг вискочити з гурту й на ходу вскочити в автомобіль. При виконанні лівого повороту К. вчинив наїзд на Д., який від одержаних травм помер.

Президія Харківського обласного суду, скасувавши вирок, зазначила, що, виконуючи маневр автомобілем, К. мав на меті лише забрати з гурту молоді Б. і вся його увага була спрямована вправо, оскільки саме з цього боку той міг на ходу сісти в машину, а Д. потрапив під автомобіль зліва. Тобто, К. керувався мотивами надання допомоги другу, якому дійсно загрожували побиттям, а отже, не мав умислу наїхати на кого-небудь, у тому числі на Д. Разом з тим К. обрав швидкість, яка в даних умовах не відповідала вимогам безпеки руху, що і стало причиною загибелі потерпілого. Тому К. повинен нести відповідальність за ч. 2 ст. 215 КК України 1960 року [206, С. 178–179].

Наведений приклад дає можливість зрозуміти, що правильне встановлення мотиву вчиненого діяння сприяє з'ясуванню конкретної форми вини, що впливає на здійснення правильної кваліфікації злочину.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що мотив слід розглядати як один з найвпливовіших і найважливіших чинників при здійсненні кваліфікації як умисних, так і необережних злочинів. Соціально-психологічне та морально-етичне навантаження, що несе в собі мотив, дозволяє йому відмежувати даний злочин від інших і детальніше дослідити суб'єктивну сторону суспільно небезпечного діяння. В окремих випадках встановлення мотиву різко змінює ставлення до вчиненого злочину при з'ясуванні всіх його необхідних ознак. Для більш чіткої регламентації мотиву у чинному кримінальному законодавстві необхідна конкретизація певних мотивів у конструкціях складів злочину, що помітно сприятиме усуненню недоліків при кваліфікації суспільно небезпечних діянь.

3.3. Мотив злочину та призначення покарання

Мотив злочину найтіснішим чином пов'язаний з призначенням покарання. Простежується така динамічна картина: для призначення справедливої міри покарання необхідно правильно кваліфікувати суспільно небезпечне діяння, у вчиненні якого визнаний винним підсудний; здійснити пра-

вильну кваліфікацію суспільно небезпечного діяння неможливо без врахування його мотивів; звідси випливає, що без врахування мотивів вчиненого суспільно небезпечного діяння не можна застосувати і справедливого покарання.

Призначення покарання – це виключна компетенція суду (судді), яка «полягає у визначенні певного виду і розміру кримінального покарання, необхідного й достатнього для досягнення мети покарання щодо конкретної кримінальної справи» [49, С. 306]. Цим підкреслюється важливість призначення покарання як одного з етапів застосування кримінального законодавства. При призначенні покарання суд має керуватися лише законом. У ч. 1 ст. 65 КК України закон встановлює загальні засади призначення покарання, згідно з якими суд призначає покарання:

- у межах, установлених у санкції статті Особливої частини цього Кодексу, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;
- відповідно до положень Загальної частини цього Кодексу;
- враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Специфіка загальних засад призначення покарання полягає у тому, що вони повинні застосовуватись судом одночасно у своїй єдності, коли він вирішує питання про обрання конкретної міри покарання [212, С. 26].

Для нашого дослідження особливий інтерес становить третє правило загальних засад призначення покарання, яке включає такі елементи: а) ступінь тяжкості вчиненого злочину; б) особу винного; в) обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Врахування судом кожного з цих елементів напряму переплітається з аналізом мотивів вчиненого злочину. Без встановлення мотивів злочину неможлива реалізація не тільки вищезгаданого третього правила призначення покарання, але й решти загальних засад призначення покарання, оскільки обрання судом конкретної міри покарання має виходити з урахуванням всіх трьох правил.

Ступінь тяжкості, про який йдеться у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, є індивідуальним показником рівня суспільної небезпеки скоєного особою окремого злочину. Він визначається характером і ступенем суспільної небезпеки вчиненого злочину [52, С. 129]. Отже, тяжкість (суспільна небезпечність) злочину має два виміри – характер і ступінь, які

відбивають його соціальну сутність. Характер суспільної небезпечності діяння несе в собі його якісний зміст і визначається «суспільною цінністю об'єкта посягання, а також злочинними наслідками, способом вчинення злочину, мотивом і формою вини» [70, С. 120]. Ступінь суспільної небезпечності діяння становить його кількісний зміст і виявляється в об'єкті, на який посягає злочин, наслідках, способі вчинення злочину, формі вини, мотиві та меті тощо [48, С. 68].

У п. 2 постанови ПВСУ від 22 грудня 1995 р. № 22 «Про практику призначення судами кримінального покарання» підкреслюється, що, визначаючи ступінь суспільної небезпечності (тяжкості) вчиненого злочину, суд повинен виходити із сукупності всіх обставин справи, зокрема, форми вини, мотиву й цілі, способу, обстановки і стадії вчинення злочину, кількості епізодів, наявних кваліфікуючих ознак, ролі кожного із співучасників (якщо злочин вчинено групою осіб), тяжкості наслідків, що настали, тощо [57, С. 719].

Таким чином, мотив злочину є однією з визначальних ознак при врахуванні ступеню тяжкості злочину в процесі призначення покарання.

Мотив злочину впливає не тільки на тяжкість (суспільну небезпечність) діяння, але й характеризує особу винного [213, С. 50]. Враховуючи при призначенні покарання особу винного, суду необхідно з'ясувати його риси, якості та особливості, що пов'язані з вчиненням злочину, а також інші дані, які всебічно його характеризують. У такому випадку є сенс дослідити спосіб життя особи винного в минулому і після вчинення злочину. Однак це неможливо без встановлення мотиву вчиненого суспільно небезпечного діяння, оскільки він є тією межею, що відокремлює передкримінальні та посткримінальні мотиви поведінки особи винного. З'ясування мотиву злочину сприяє правильному та точному уявленню про мотиваційну сферу особи винного, його життєві принципи, установки, звички, схильності тощо. Зіставлення їх з мотивом злочину дозволяє порівняти, наскільки загальні риси мотиваційної сфери особи відповідають окремому прояву мотивів при вчиненні суспільно небезпечного діяння.

Мотиви злочину відбивають і соціальну позицію особи винного [214, С. 18]. Звідси, міра покарання має бути обрана з урахуванням виявленого в мотиві ступеня негативного ставлення особи винного до соціальних цінностей. Призначаючи покарання, суди повинні не тільки розкривати характер мотивів вчинення злочинів, а й причини їх виникнення,

що сприятиме більш глибокому вивченню особи винного, його внутрішнього характеру [215, С. 262].

Виключно важливого значення набуває визначення мотивів при розгляді їх як обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання. При індивідуалізації покарання суд повинен враховувати кожну з обставин, що пом'якшує або обтяжує відповідальність, та її вплив на зменшення або збільшення суспільної небезпечності злочину й особи, яка його вчинила, а отже, й на міру покарання [216, С. 35]. У чинному кримінальному законодавстві мотиви злочину безпосередньо зазначаються як обставини, що обтяжують покарання.

Наприклад, у ч. 1 ст. 67 КК України йдеться про вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату (п. 3), у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку (п. 4), з особливою жорстокістю (п. 10) тощо. Однак кримінальний закон чомусь чітко не пов'язує ці мотиваційні компоненти з мотивами. Тільки шляхом тлумачення кримінально-правових норм з'ясовується, що в першому випадку йдеться про мотиви расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату, в іншому – про мотиви помсти за службову або громадську діяльність потерпілого, в третьому – про мотиви садизму. Але хіба так важко точно вказати на мотиви злочину у законі?

Слід зауважити, що, приміром, у кримінальному законодавстві Російської Федерації обтяжуючими відповідальність обставинами визнається вчинення злочину з мотиву національної, расової, релігійної ненависті або ворожнечі, з помсти за правомірні дії інших осіб, з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а також з садизмом, знущанням, мученнями для потерпілого тощо [217, С. 192]. Такий законодавчий підхід щодо розуміння мотивів злочинів є доцільним. Однак російські законодавці чомусь виключають з переліку обставин, що обтяжують відповідальність, корисливі мотиви. Це не є, на нашу думку, виправданим, оскільки дуже сумнівно, щоб у Росії зникла проблема корисливої злочинності.

Принаймні для України ця проблема залишається актуальною. Статистичні дані свідчать, що сьогодні в Україні спостерігається значне зростання корисливих злочинів [218, С. 18]. За прогнозами спеціалістів, така тенденція буде зберігатися і в майбутньому (особливо це стосується злочинності у сфері економіки) [219, С. 43]. Тому, напевно, завчасно вести мову про недоцільність існування корисли-

вого мотиву в якості обставини, що обтяжує кримінальне покарання.

Незважаючи на вищенаведені аргументи, нове кримінальне законодавство України не відносить корисливі мотиви до обтяжуючих покарання обставин. Закон не розтлумачує, що розуміється під корисливими мотивами, проте їх зміст розкривається в теоретичних працях і постановах Пленуму Верховного Суду України. Набагато складніше з'ясувати те, які ще мотиви можуть належати до обставин, що обтяжують покарання.

В юридичній літературі їх, як правило, відносять до категорії «низьких мотивів». Б. С. Волков виділяє серед низьких мотивів корисливість, жадобу наживи, здирництво, хуліганські спонукання, помсту, ревності, злість, ненависть, сексуальні спонукання, боягузтво, малодушність, намагання уникнути відповідальності чи забезпечити поблажливе до себе ставлення тощо [35, С. 99]. Зрозуміло, що такі мотиви мають яскраво виражений антисоціальний характер. Проте, на думку С. С. Гаскіна, визначення мотивів злочину антисоціальними зовсім не означає, що всі вони однорідні і повністю нівелюються, бо ступінь їх антисоціальності може бути різним, а звідси, пропонується залежно від ситуації не відносити до низьких мотивів ревності та помсту [220, С. 46].

Одні вчені відстоюють позицію, згідно з якою хуліганські мотиви є завжди низькими [221, С. 8], інші – виступають проти цього і вважають, що хуліганським мотивам не місце серед обтяжуючих покарання обставин [222, С. 31].

Таким чином, у теоретичному аспекті проблема «низьких» мотивів ще недостатньо розроблена, а отже, є необхідність не тільки конкретизувати перелік мотивів як обставин, що обтяжують покарання, а й запропонувати інші їх різновиди. З урахуванням того, що в останні роки в державі зростає злочинність на ґрунті міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, на нашу думку, у п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України слід вказати саме на мотиви расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату. Обставинами, що обтяжують покарання, треба визнати корисливі мотиви, а також мотиви вандалізму, які у наш час стали атрибутом вчинення багатьох злочинів [223, С. 41].

З негативного боку на покарання мають впливати також хуліганські, садистські та сексуальні мотиви, мотиви кар'єризму та помсти за правомірну діяльність потерпілого, намагання приховати інший злочин або полегшити його вчинення тощо. Перелічені мотиви злочину необхідно закріпити законодавчо, бо тільки таким чином вони набудуть свого

суттєвого кримінально-правового значення та впливатимуть на кримінальне покарання.

У переліку обставин, які пом'якшують покарання (ст. 66 КК України), безпосередньої вказівки на мотиви вчинення злочину немає. Проте і в такому разі існує не тільки можливість, але й необхідність точного встановлення мотиву суспільно небезпечного діяння. На підставі того, що законом не обмежується вибір зазначених у ст. 66 КК України обставин, суд вправі визнати пом'якшуючими будь-які обставини, в тому числі і мотиви злочину. Проведене В. С. Мінською конкретно-соціологічне дослідження практики врахування пом'якшуючих обставин судами дозволило їй дійти висновку про те, що обставини, не зазначені в законі, враховуються частіше, ніж зазначені в законі [224, С. 114]. З цього випливає, що для суду не існує ніяких перешкод для того, щоб практика врахування мотивів в якості пом'якшуючих обставин стала більш поширеною.

Відсутність у діях особи «низьких» мотивів є ознакою, що свідчить про меншу тяжкість (суспільну небезпечність) злочину та особи, яка його вчинила, а отже, це слід розглядати як підставу для призначення більш м'якого покарання. До того ж певні мотиви, що позбавлені низького характеру, впливають з низки передбачених у ст. 66 КК України пом'якшуючих покарання обставин. Це – мотиви, що обумовлюють вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин, та під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність. Мотивами, що пом'якшують покарання, на нашу думку, можуть також бути: намагання допомогти потерпілому; співчуття; бажання зупинити знущання над близькою людиною; прагнення виконати службовий наказ чи доручення; побоювання морального осуду, захист від суспільно небезпечного посягання тощо. Напевно, є сенс закріпити безпосередньо у законі перелічені мотиви як обставини, що впливають на зменшення міри покарання.

Таким чином, у кримінальному законодавстві України повинні бути створені необхідні умови для більш широкого та повного врахування мотивів злочину в процесі призначення покарання. Недооцінка або переоцінка мотиву в якості пом'якшуючої або обтяжуючої відповідальності обставини нерідко може бути основною причиною судових помилок. Якщо будь-яка з обставин, що пом'якшує (ч. 3 ст. 66 КК України) або обтяжує покарання (ч. 4 ст. 67 КК України), передбачена в статті Особливої частини кримінального закону як ознака злочину, що впливає на його кваліфікацію,

суд не може ще раз врахувати її при призначенні покарання як таку, що його пом'якшує (обтяжує).

Серед суб'єктивних ознак злочину, що впливають на призначення покарання, законодавець приділяє більшу увагу мотиву, ніж меті злочину. На відміну від мотивів мета рідко враховується в якості обставин, що обтяжують або пом'якшують покарання, оскільки закон не передбачає вказівку на її обов'язкове врахування. Підкреслимо, що у статтях 66 і 67 КК України не міститься ніяких обмежень щодо індивідуальності відповідальності та покарання за вчинення необережних злочинів. Звідси, якщо мотив належить до кола низьких (наприклад, порушення вимог законодавства про охорону праці з мотивів расової чи національної вороженості – ст. 271 КК України), він може і повинен враховуватися відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України як обставина, що обтяжує покарання. Встановлення мотивів також допомагає дати правильну оцінку іншим обставинам справи, які мали місце при вчиненні злочину та згідно із законом повинні враховуватися при призначенні покарання.

Окрім розглянутих вище положень, що стосуються призначення покарання, мотиви вчиненого злочину враховуються судом і в інших випадках. Наприклад, на підставі ст. 69 КК України за наявності декількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного, суд, умотивувавши своє рішення, може за особливо тяжкий, тяжкий злочин або злочин середньої тяжкості призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті Особливої частини КК, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті за цей злочин. Правильно вирішити питання в даному випадку неможливо без встановлення мотивів вчиненого суспільно небезпечного діяння та без їх співвідношення з індивідуальними рисами і властивостями особи.

Не зменшується роль мотиву й у разі призначення покарання при вчиненні кількох злочинів. З положень п. 15 постанови ПВСУ від 22 грудня 1995 р. № 22 «Про практику призначення судами кримінального покарання» випливає, що при вирішенні питання, який із передбачених ст. 70 КК України принципів необхідно застосовувати при призначенні покарання за сукупністю злочинів (поглинення менш суворого покарання більш суворим або повного чи часткового складання призначених покарань), суд повинен враховувати, крім даних про особу винного та обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання, також кількість

злочинів, що входять до сукупності, форму вини й мотиви вчинення кожного з них тощо [57, С. 727].

Аналогічні вимоги мають бути враховані й при призначенні покарання за сукупністю вироків.

Обставини, що характеризують особу винного, у тому числі й мотиви вчинення злочину, мають суттєве значення при застосуванні інституту звільнення від покарання та його відбування. Серед всієї сукупності обставин особисто-го характеру, які враховуються судом при застосуванні звільнення від покарання та його відбування, особливе місце належить обставинам, що характеризують суб'єктивну сторону поведінки особи, зокрема мотивам, цілям, наступному каяттю за вчинене тощо [225, С. 40–41].

Характерним для мотивів злочину є і те, що вони безпосередньо впливають на призначення такого виду покарання, як конфіскація майна. Згідно з ч. 2 ст. 59 КК України конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині кримінального закону. За даних умов саме наявність корисливого мотиву в діях винної особи є підставою для застосування до неї чітко визначеного виду покарання, що неможливо при вчиненні злочину з інших мотивів.

Мотиви злочину повинні також враховуватися при індивідуалізації заходів щодо виправлення засуджених і запобігання вчиненню ними нових злочинів.

Важко не погодитись із зауваженням І. І. Карпеця про те, що якщо ми хочемо, щоб покарання було ефективним саме для конкретної людини, мають бути викриті ті спонукання та мотиви, які штовхнули її до вчинення злочину [226, С. 170].

Наприкінці зазначимо, що мотив як одна з обставин, що впливає на призначення покарання, заслуговує уваги у всіх, без винятку, випадках, бо його встановлення сприяє більш глибокому і ретельному з'ясуванню особливостей психічного ставлення винного до вчиненого ним суспільно небезпечного діяння. Співвідношення кримінальної відповідальності і кримінального покарання є співвідношенням цілого (відповідальності) і його частини (покарання), а тому, якщо мотив впливає на покарання, він не може не впливати на відповідальність і навпаки. Ось чому заперечення мотиву «де-юре» ніяким чином не відповідатиме запереченню мотиву «де-факто».

Отже, без повного врахування судом мотивів вчиненого злочину вирок суду не може бути законним, обґрунтованим і справедливим, що створює загрозу забезпеченню та охороні прав громадян у кримінальному судочинстві.

Висновки і пропозиції

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі **основні висновки:**

1. Стан справ в юриспруденції щодо проблеми мотиву і мотивації злочину (особливого прояву поведінки або діяльності людини) залишається складним на сьогоднішній день. Незважаючи на наявність численних праць з мотивів і мотивації поведінки та діяльності взагалі й мотивів і мотивації злочину зокрема, у філософській, психологічній, соціологічній, юридичній літературі, поки що немає єдності у поглядах щодо розуміння цих понять. Не розроблена ні загальна теорія мотивації, ні єдина концепція структури мотивації. Звідси, на нашу думку, для вирішення даної проблеми необхідно застосувати комплексний та інтегративний підходи. Варто при цьому зауважити таке: за своєю природою та походженням мотив і мотивація не належать до суто юридичних категорій, вони є насамперед, категоріями психологічної науки. Психологічний підхід до розуміння мотиву і мотивації злочину є первинним, визначальним, вирішальним; юридичний же підхід є вторинним. Таким чином, аналіз мотиву і мотивації злочину має виходити з їх психолого-юридичного змісту.

2. Мотив злочину є специфічним різновидом мотиву людської поведінки та діяльності. У психології загально визнано, що здійснення поведінки або діяльності людиною, яка має свідомість і волю, неможливе без мотиву. На цій підставі суспільно небезпечне діяння особи, яка визнається суб'єктом злочину, здійснюється вмотивовано, тобто з певним мотивом. Мотив є рушійною силою злочинного діяння, його внутрішнім джерелом і причиною. Звідси, злочин – це лише форма виразу й об'єктивізації мотиву суб'єкта. Отже, мотив є необхідним складовим елементом як в суспільно небезпечній дії, так і в бездіяльності; як в умисному злочині, так і в необережному. У кримінальному праві мотив розглядається як ознака суб'єктивної сторони злочину. Однак у кримінально-правовій теорії мотив переважно визнається факультативною (необов'язковою, другорядною) ознакою злочину, а тому його роль при оцінці суспільно небезпечного діяння вважається обмеженою.

Розгляд мотиву як факультативної ознаки суб'єктивної сторони злочину є неповним, недостатнім, невідповідним і суперечить принципам положенням психологічної науки, а також позиціям інших галузей права (наприклад, кримінально-процесуального права), оскільки кожен злочин є діянням (ст. 11 КК України), а діяння не буває і не може бути безмотивним.

Великим досягненням психологічної науки є те, що вона ґрунтовно доводить, що мотив є обов'язковим чинником при

виборі особою своєї поведінки, здійсненні діяльності, вчинку або діяння. Їх безмотивність є нонсенсом. Безумовно, це не стосується тих випадків, коли людина має психічні відхилення (хворобу) і не визнається суб'єктом злочину. До того ж, на відміну від кримінального права, кримінально-процесуальне право виходить з того, що мотив є предметом доказування у кожному злочині (ст. 64 КПК України), що свідчить про визнання існування мотиву в будь-якому суспільно небезпечному діянні. При провадженні дізнання, досудового слідства та розгляді кримінальної справи у суді мотив підлягає обов'язковому доказуванню, а також зазначенню в обвинувальному висновку слідчого та обвинувальному вирокі суду. Якщо суд (суддя), який розглядав кримінальну справу, не встановив конкретні мотиви злочину, не зазначив їх у мотивувальній частині обвинувального вироку, то це є, на нашу думку, підставою для скасування або зміни вироку.

3. Гадаємо, що в кримінальному праві настав час визнати мотив як **обов'язкову, необхідну (поряд з виною) ознаку суб'єктивної сторони кожного злочину**. В процесі дослідження були отримані нові обґрунтовані результати, що дозволяють вирішити проблему розуміння мотиву злочину. З урахуванням психологічної сутності мотиву, пропонується висновок: **мотив злочину – це інтегральний психічний утвір, який спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою**.

Ця дефініція дає можливість системно підійти до розуміння мотиву – не тільки як до психічного компонента (наприклад, тільки як потреби, інтересу, спонуки, прагнення, бажання тощо), але й як до сукупності компонентів, а також вичленити у мотиві **дві найголовніші функції – спонукання та сенсоутворення**. Щодо спонукання до злочину, то воно може здійснюватися на більш чи менш свідомому рівні, що залежить від багатьох факторів: умисним чи необережним був злочин, який тип мотивації мав місце, чи були у особи певні психічні відхилення тощо.

Виходячи з особливостей мотивів у складах злочинів, вважаємо, що в кримінально-правовому аспекті **мотиви злочину можна класифікувати на три великі групи:** 1) суспільно-негативні; 2) суспільно-нейтральні; 3) суспільно-позитивні.

4. **Мотив злочину в повному обсязі має бути врахований при:** а) визначенні характеру суспільної небезпечності вчиненого діяння і ступеня суспільної небезпечності особи; б) звільненні особи від кримінальної відповідальності та покарання; в) кваліфікації злочинів; г) призначенні особи виду та розміру покарання; ґ) врахуванні в якості обставини, що пом'якшує або обтяжує покарання; д) визначенні особі режиму тримання у місцях позбавлення волі; е) застосуванні заходів щодо вправлення засуджених тощо.

Отже, мотив злочину має важливе та вирішальне значення для правозастосовної практики.

5. Мотивація злочину – це особливий, специфічний різновид мотивації поведінки та діяльності людини, який підлягає правовій оцінці. Кримінально-правове та кримінологічне дослідження мотивації злочину має ґрунтуватися на збігові психічних процесів як при здійсненні правомірної, так і неправомірної (злочинної) поведінки чи діяльності. На нашу думку, **мотивація злочину – це цілісний внутрішній процес формування, розвитку і реалізації мотиву злочину; процес внутрішньої (суб'єктивної) детермінації суспільно небезпечного діяння.** До складу мотивації входить не тільки мотив, але й інші компоненти мотиваційної сфери особи (потреби, цінності, цілі, емоції, почуття, ідеали тощо).

Структура мотивації злочину загалом включає такі етапи: 1) актуалізація певного психічного компонента (потреби, інтересу, потягу, ідеалу, прагнення тощо) або їх сукупності; 2) усвідомлення мотиву; 3) цілеутворення (утворення мети); 4) вибір і оцінка засобів і способів реалізації мотиву та досягнення мети; 5) прогнозування можливих результатів; 6) прийняття рішення про вчинення суспільно небезпечного діяння; 7) виконання прийнятого рішення; 8) контроль і корекція своїх дій чи бездіяльності; 9) аналіз наслідків, що настали, тощо.

Крім того, мотивації властиві такі **функції**: відображувальна; спонукальна; сенсоутворююча; селективна; регулятивна; контролююча. **Мотивація злочину, вважаємо, має чотири типи (форми):** 1) мотивація злочинної діяльності; 2) мотивація імпульсивних злочинів; 3) мотивація звичних злочинів; 4) мотивація необережних злочинів.

Від мотивації злочину слід відрізнити **мотивування злочину** – раціональне пояснення особою, яка вчинила злочин, причин своїх суспільно небезпечних дій або бездіяльності шляхом висвітлення тих прийнятних для неї обставин, котрі спонукали її до вчинення суспільно небезпечного діяння.

Підкреслюється, що **мотивація злочину** є завжди негативним і руйнівним (деструктивним) за своїм змістом явищем, навіть, якщо до її складу входять суспільно-нейтральні або навіть суспільно-позитивні мотиви, оскільки вона реалізується забороненими законом способами, завдаючи шкоду у сфері охоронюваних суспільних відносин.

6. Без встановлення мотиву і мотивації злочину всі його суб'єктивні ознаки залишаються недослідженими, що є неприпустимим. Відсутність у кримінальному праві психологічно обґрунтованих і переконливих висновків про наявність мотиву в будь-якій людській поведінці або діяльності, в тому числі і в злочинній, невизнання мотиву як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони злочину можуть призвести до неправних помилок в оцінці людських вчинків.

3 урахуванням зроблених висновків **пропонується:**

1. У спеціальній статті Загальної частини КК України визначити загальне поняття мотиву злочину, виходячи з того, що розроблено у цьому дослідженні, і встановити, що мотив є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину, такою, без якої вчинення злочину неможливе.

2. У ч. 1 ст. 66 КК України чітко встановити перелік мотивів злочину як обставин, що пом'якшують покарання: мотиви, що обумовлюють вчинення злочину внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин та під впливом погрози, примусу або через матеріальну, службову чи іншу залежність; мотиви допомоги потерпілому; мотиви співчуття; намагання зупинити знущання над близькою людиною; прагнення виконати службовий наказ чи доручення; побоювання морального осуду; мотиви захисту від суспільно небезпечного посягання тощо.

3. У ч. 1 ст. 67 КК України уточнити та доповнити перелік мотивів злочину як обставин, що обтяжують покарання: мотиви расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату; корисливі мотиви; мотиви вандалізму; мотиви кар'єризму; хуліганські мотиви; мотиви помсти за правомірну діяльність потерпілого; садистські мотиви; сексуальні мотиви; прагнення приховати інший злочин або полегшити його вчинення.

4. У диспозиціях статей Особливої частини КК України конкретизувати зміст мотивів злочинів, а саме: а) ввести певні мотиви в якості необхідних і кваліфікуючих ознак складів злочинів; б) визначити, які саме мотиви є особистими; в) встановити замість різних позначень корисливості одне – «корисливий мотив», що за суттю буде означати і наявність корисливої мети, корисливої заінтересованості тощо.

5. Винести на розгляд Пленуму Верховного Суду України питання щодо підготовки та прийняття спеціальної постанови, в якій би була висвітлена і розтлумачена низка положень щодо врахування мотивів злочинів у процесі судочинства в Україні.

6. У доктрині кримінального права та кримінології визнати науково обґрунтованими та практично важливими запропоновані нами:

- дефініції мотиву і мотивації злочину та їх класифікації;
- положення, що розкривають зміст, структуру, сенс, функції мотиву і мотивації злочину;
- положення щодо визнання мотиву обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину;
- висновки про те, що необережний злочин, який згідно зі ст. 11 КК України належить до суспільно небезпечного діяння, є також завжди мотивованим, як і будь-яке інше діяння;
- положення щодо відмежування понять «мотив», «мотивація», «мотивування».

Посилання на використані джерела

1. McDougall W. Outline of Psychology. N.Y., 1923.– 590 p.
2. Фрейд З. «Я» и «Оно» // Сочинения.– М.: Пресс; ЗАО ЭКСМО Пресс; Харьков: Фолио, 1998.– С. 839–860.
3. Hull C. L. A behavior system: An introduction to behavior theory concerning the individual organism.– New Haven, CT: Yale Univ. press, 1952.– 772 p.
4. McClelland D. C. The achievement motive.– N.Y., 1976.– 670 p.
5. Maslow A. Motivation and personality. 2 ed.– N.Y., 1970.– 410 p.
6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. Пер. с нем. / Под ред. Б. М. Величковского.– М.: Педагогика, 1986.– Т. 1.– 408 с.
7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. Пер. с нем. / Под ред. Б. М. Величковского.– М.: Педагогика, 1986.– Т. 2.– 392 с.
8. Ильин Е. П. Сущность и структура мотива // Психологический журнал.– 1995.– Т. 16, № 2.– С. 27–41.
9. Психологічний словник / За ред. члена-кореспондента АПН СРСР В. І. Войтка.– К.: Вища школа, 1982.– 216 с.
10. Леонтьев А. Н. Мотивы // БСЭ.– 3-е изд.– М., 1988.– Т. 17.– С. 61.
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии.– М., 1946.– 704 с.
12. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции.– М., 1971.– 40 с.
13. Гамезо Н. В., Домашенко И. А. Атлас по психологии: Информац.-метод. материалы к курсу «Общ. психология»: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов.– М.: Просвещение, 1986.– 272 с.
14. Абрамова Г. С. Введение в практическую психологию.– Екатеринбург: Деловая книга; М.: АКАДЕМИЯ, 1995.– 224 с.
15. Немов Р. С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений. В 3 кн.– 2-е изд. доп.– М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1995.– Кн. 1: Общие основы психологии.– 576 с.
16. Основы психології: підручник / За загал. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця.– К.: Либідь, 1995.– 632 с.
17. Занюк С. Психология мотивации.– К.: Эльга-Н; Ника-Центр, 2001.– 352 с.
18. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.– М.: Политиздат, 1975.– 304 с.
19. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование.– М., 1968.– 464 с.
20. Психология: Учебное пособие / К. К. Платонов, Г. Г. Голубев.– М.: Высшая школа, 1977.– 248 с.
21. Психология. Учебник для студ. ин-тов физич. культ. / Под ред П. А. Рудика.– М.: Физкультура и спорт, 1974.– 512 с.
22. Общая психология. Учебник / Под ред. А. В. Петровского.– М.: Просвещение, 1986.– 463 с.
23. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности.– М., 1988.– 192 с.
24. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства.– СПб, 1899.– Т. 2.– 437 с.
25. Чубинский М. П. Мотив преступной деятельности и его значение в уголовном праве.– Ярославль, 1900.– 360 с.
26. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. В 2 т.– М.: Наука, 1994.– Т. 1.– 380 с.
27. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах.– СПб, 1910.– 392 с.
28. Петрасицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности: Эмоциональная психология.– СПб, 1905.– 311 с.
29. Познышев С. В. Криминальная психология. Преступные типы.– Л., 1926.– 346 с.
30. Судебные речи известных русских юристов.– М., 1957.– 870 с.
31. Троицкий М. М. Наука о духе. Общие свойства и законы человеческого духа.– М., 1882.– Т. 1.– 552 с.
32. Харашивили Б. В. Вопросы мотива поведения преступника в советском уголовном праве.– Тбилиси, 1963.– 314 с.
33. Филановский И. Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению.– М.: Изд-во ЛГУ, 1970.– 173 с.
34. Тузов А. П. Мотивация противоправного поведения несовершеннолетних.– К.: Вища школа, 1982.– 182 с.
35. Волков Б. С. Проблема воли и уголовная ответственность.– Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1965.– 136 с.
36. Курс советского уголовного права. Часть общая. В 6-ти т. / Ред. кол.: заслуж. деят. науки РСФСР, чл.-кор. АН СССР А. А. Пионтковский и др.– М.: Наука, 1970.– Т. 2.– 516 с.
37. Волков Б. С. Мотивы преступлений (Угол.-прав. и соц. психол. исслед.).– Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982.– 152 с.
38. Наумов А. В. Мотивы убийств. Учебн. пособие / Под ред. доц. Н. А. Огурцова.– Волгоград, 1969.– 135 с.
39. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения.– Горький: Горьк. высш. школа МВД СССР, 1974.– 168 с.
40. Котов Д. П. Мотивы преступлений и их доказывание: (Вопросы теории и практики).– Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1975.– 152 с.
41. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления.– К.: Вища школа, 1977.– 152 с.
42. Елфимова Н. В. Исследование структуры мотивационного компонента деятельности // Вопросы психологии.– 1988.– № 4.– С. 82–87.
43. Васильев И. А., Магомед-Эминов М. Ш. Мотивация и контроль за действием.– М.: Изд-во МГУ, 1991.– 144 с.

44. *Ильин Е. П.* Мотивация и мотивы.— СПб.: Питер, 2000.— 512 с.

45. *Котин В. П.* Мотив и мотивация как уголовно-правовая и криминологическая проблемы // Вопросы уголовного процесса и криминологика.— М., 1988.— С. 100–107.

46. *Платонов К. К.* О системе психологии.— М.: Мысль, 1972.— 216 с.

47. *Олійник І. С., Ганич Д. І.* Російсько-український словник.— 5-те вид., доп. й перероб.— К.: А. С. К., 1997.— 760 с.

48. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / *М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов* та ін.; За ред. професорів *М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація.*— Київ-Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001.— 416 с.

49. Кримінальне право України: Заг. частина: Підручник / *Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В.* та ін.; Відп. ред. Кондратьев Я. Ю.; Наук. ред. Клименко В. А. та Мельник М. І.— К., Правові джерела, 2002.— 432 с.

50. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак.— К.: А.С. К., 2001.— 352 с.

51. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. *М. І. Мельника, М. І. Хавронюка.*— К.: Каннон, 2001.— 1104 с.

52. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: За станом законодавства та постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / За ред. *С. С. Яценка.*— К.: А.С. К., 2002.— 936 с.

53. Уголовное право УССР. Общая часть: Учебник / Под ред. *В. В. Сташиса, А. Ш. Якупова.*— К.: Вища школа, 1984.— 384 с.

54. Советское уголовное право. Общая часть: Учебник / Под ред. *Г. А. Кригера, Н. Ф. Кузнецовой, Ю. М. Ткачевского.*— 2-е изд., доп. и перераб.— М.: Изд-во МГУ, 1988.— 376 с.

55. *Савченко А. В.* Поняття та практичне значення мотиву злочину // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ.— 1998.— № 1.— С. 76–83.

56. *Викторов Б. А.* Цель и мотив в тяжких преступлениях.— М., 1963.— 83 с.

57. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Постанови Пленуму Верховного Суду України із загальних питань судової діяльності та в кримінальних справах / Відп. ред. *В. Т. Малярченко.*— К.: Юрінком Інтер, 2001.— 800 с.

58. Латинские юридические изречения / Сост. *Е. И. Темнов.*— М.: Юристъ, 1996.— 400 с.

59. *Тарарухин С. А.* Преступное поведение. Социальные и психологические черты.— М.: Юрид. лит., 1974.— 224 с.

60. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. *Коржанський М. Й.*— К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001.— 656 с.

61. *Петровський А. В.* Введение в психологию.— М.: АКАДЕМИЯ, 1995.— 496 с.

62. *Зелінський А. Ф., Коржанський М. Й.* Корислива злочинна діяльність.— К.: Генеза, 1998.— 144 с.

63. *Матвійчук В. К., Тарарухін С. А.* Суб'єктивна сторона складу злочину: лекція.— К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994.— 36 с.

64. Психология. Словарь / Под общ. ред. *А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского.*— 2-е изд., испр. и доп.— М.: Политиздат, 1990.— 494 с.

65. *Савченко А.* Психолого-юридичний аналіз проблеми мотиву злочину // Право України.— 1998.— № 3.— С. 82–86.

66. *Дазель П. С., Котов Д. П.* Субъективная сторона преступления и ее установление.— Воронеж, 1974.— 244 с.

67. *Волков Б. С.* Мотив и квалификация преступлений.— Казань: Изд. Казан. ун-та, 1968.— 166 с.

68. *Зелинский А. Ф.* Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении.— Харьков: Вища школа, 1986.— 168 с.

69. *Лунеев В. В.* Мотивация преступного поведения.— М.: Наука, 1991.— 383 с.

70. *Коржанський М. Й.* Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна. Курс лекцій / За ред. *М. Й. Коржанського.*— К.: Атіка, 2001.— 432 с.

71. *Воробей П. А.* Теорія і практика кримінально-правового ставлення в вину: Монографія.— К.: Вид-во Національної академії внутрішніх справ України, 1997.— 184 с.

72. *Баранов В. М.* Истинность норм советского права: проблемы теории и практики / Под ред. *М. И. Байтина.*— Саратов, 1989.— 400 с.

73. *Тарарухин С. А.* Квалификация преступлений в следственной и судебной практике.— К.: Юрінком, 1995.— 208 с.

74. *Михайленко П. П.* Уголовное право Украины. Общая часть: Учебник для высш. учеб. завед. МВД Украины.— К., 1995.— 251 с.

75. *Чхиквадзе В. М.* Советское военно-уголовное право.— М., 1948.— 326 с.

76. *Сергеева Т. М.* Вопросы виновности и вины в практике Верховного суда СССР.— М., 1950.— 298 с.

77. *Дазель П. С.* Криминологическое значение субъективной стороны преступлений // Советское государство и право.— 1966.— № 11.— С. 85–96.

78. Механизм преступного поведения / Под ред. *В. М. Кудрявцева.*— М.: Наука, 1981.— 248 с.

79. *Корчагин А. Г.* Мотивация неосторожных преступлений с использованием техники // Правовые вопросы борьбы с преступностью.— Томск, 1985.— С. 52–59.

80. *Петелин Б. Я.* Установление мотива и цели преступления / Под ред. *А. Р. Ратинова.*— М., 1979.— 128 с.
81. *Саркисов Г. С.* Мотив и цель преступления // Советское государство и право.— 1979.— № 3.— С. 78–83.
82. *Дагель П. С.* Классификация мотивов преступления и ее криминологическое значение // Некоторые вопросы социологии и права (Материалы научн.-теор. конф.).— Иркутск, 1967.— С. 265–274.
83. *Дагель П. С.* Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы.— М.: Юрид. лит., 1977.— 144 с.
84. *Коновалова В. Е.* Правовая психология.— Харьков: Консум, 1997.— 160 с.
85. *Петелин Б.* Роль экспертизы в установлении мотивов преступления // Советская юстиция.— 1974.— № 8.— С. 16–17.
86. *Кудрявцев И. А.* Судебная психолого-психиатрическая экспертиза.— М.: Юрид. лит., 1988.— 224 с.
87. *Алікіна Н. В., Біленчук П. Д., Зубань М. А., Ромашко А. В.* Психологічна експертиза в слідчій практиці: Навчальний посібник.— К.: Українська академія внутрішніх справ, 1993.— 56 с.
88. *Закалюк А. Г.* Прогнозирование и предупреждение индивидуального поведения.— М.: Юрид. лит., 1986.— 192 с.
89. *Антоян Ю. М., Гульдан В. В.* Криминальная патопсихология.— М.: Наука, 1991.— 248 с.
90. *Костенко А. Н.* Принцип отражения в криминологии (Системное исследование психологического механизма криминального поведения).— К.: Наукова думка, 1986.— 128 с.
91. *Злобин А. Т.* Классификация эмоций // Вопросы психологии.— 1991.— № 4.— С. 96–99.
92. *Петелин Б.* Психологические факторы в преступном поведении // Советская юстиция.— 1972.— № 3.— С. 16–17.
93. *Боговский В. В.* Мотивы и их место в развитии личности // Психология воспитания школьника.— Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1974.— С. 33–50.
94. *Фельдштейн Г. С.* Уголовное право и психология. Роль мотива в уголовном праве // Право и жизнь.— 1925.— Кн. 6.— С. 56–63.
95. *Герцензон А. А.* Уголовное право. Часть Общая.— М., 1948.— 496 с.
96. *Сахаров А. Б.* Рецензия на кн.: Харазидшвили Б. Ф. Вопросы мотива поведения преступника в советском праве // Советское государство и право.— 1964.— № 5.— С. 153–155.
97. *Даньшин И. Н.* О значении мотива преступления при изучении и предупреждении преступления // Вопросы борьбы с преступностью.— М.: Юрид. лит., 1969.— Вып. 10.— С. 65–70.
98. *Трухачёв В. В.* Мотивация как элемент криминологической характеристики преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Саратов. юрид. ин-т им. Д. И. Курского.— Саратов, 1990.— 22 с.
99. Криминальная мотивация / Под ред. *В. Н. Кудрявцева.*— М.: Наука, 1986.— 304 с.
100. *Дремова Н. А.* Мотив и цель в преступлениях несовершеннолетних: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработке мер предупреждения преступности.— М., 1972.— 32 с.
101. *Лунеев В. В.* Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика.— М., 1980.— 263 с.
102. Криминология / Под ред. *А. И. Долговой.*— М., 1997.— 784 с.
103. *Зелинский А. Ф.* Криминальная психология. Научно-практическое издание.— К.: Юринком Интер, 1999.— 240 с.
104. *Савченко А. В.* Класифікація мотивів злочину // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.— 2000.— № 4.— С. 126–131.
105. *Эткинд А. М.* Теоретический анализ проблем мотивации // Вопросы психологии.— 1988.— № 5.— С. 172–173.
106. *Рубинштейн С. Л.* Человек и мир: (Отрывки из рукописи) // Методологические и теоретические проблемы психологии.— М.: Наука, 1969.— С. 348–374.
107. *Якобсон П. М.* Психологические проблемы мотивации поведения человека.— М.: Просвещение, 1969.— 317 с.
108. Психологический словарь / Под ред. *В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова* и др.; Научн.-исслед. Ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР.— М.: Педагогика, 1983.— 448 с.
109. *Симонов П. В.* Мотивации // БСЭ.— 3-е изд.— М., 1988.— Т. 17.— С. 61.
110. *Орлов А. Б.* Развитие теоретических и понятийных схем в психологии мотивации // Вопросы психологии.— 1989.— № 5.— С. 27–34.
111. *Madsen K. B.* Theories of general psychology.— Englewood Cliffs (N.J.): Prentise Hall, 1973.— 719 p.
112. *Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е.* Криминология: Учебник (для учебных заведений МВД Украины) / Под ред. *В. Г. Лихолоба и В. П. Филонова.*— Киев-Донецк, 1997.— 398 с.
113. *Филимонов В. Д.* Криминологические основы уголовного права.— Томск, 1981.— 212 с.
114. *Мильман В. Э.* Побудительные тенденции в структуре деятельности // Вопросы психологии.— 1982.— № 3.— С. 5–14.
115. *Кузнецова Н. Ф.* Мотивация преступления и тенденции ее изменения // Вопросы советской криминологии (Материалы научной конференции).— М., 1976.— Ч. 2.— С. 3–19.
116. *Дубовик О. Л.* Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений.— М., 1977.— 76 с.
117. *Зелинский А. Ф.* Криминология: Курс лекций.— Харків, Прапор, 1996.— 260 с.

118. *Нюттен Ж.* Мотивация // Экспериментальная психология.– М.: Прогресс, 1975.– Вып. 5.– С. 15–110.

119. *Асеев В. Г.* Мотивация поведения и формирования личности.– М.: Мысль, 1976.– 158 с.

120. *Кудрявцев В. Н.* Право и поведение.– М.: Юрид. лит., 1978.– 191 с.

121. *Чирков В. И.* Самодетерминация и внутренняя мотивация поведения человека // Вопросы психологии.– 1996.– № 3.– С. 116–132.

122. *Файзуллаев А. А.* Мотивационные кризисы личности // Психологический журнал.– 1989.– Т. 10, № 3.– С. 23–31.

123. *Петелин Б. Я.* Психология правонарушений.– М., 1974.– 228 с.

124. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии.– М.: Наука, 1984.– 446 с.

125. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии.– М.: Наука, 1973.– 682 с.

126. *Кудрявцев В. Н.* Причинность в криминологии: (О структуре индивидуального преступного поведения).– М.: Юрид. лит., 1968.– 175 с.

127. *Кемеров В. Е.* Проблема личности: Методология исследований и жизненный смысл.– М.: Политиздат, 1977.– 256 с.

128. *Асмолов А. Г.* Историко-эволюционный подход к пониманию личности: проблемы и перспективы исследования // Вопросы психологии.– 1986.– № 1.– С. 28–40.

129. *Шорохова Е. В.* Социальная детерминация поведения // Психологические проблемы социальной регуляции поведения.– М.: Наука, 1976.– С. 5–28.

130. Урядовий кур'єр.– № 30.– 18 лютого 1997 року.

131. *Шахун В. І.* Влада і злочинність.– К.: Пам'ять століть, 1997.– 226 с.

132. *Савченко А. В.* Мотив і мотивація злочину: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ.– К., 1999.– 18 с.

133. Практика судів України у кримінальних справах / Бюлетень законодавства і юридичної практики України.– К.: Юрінком, 1996.– № 3.– 336 с.

134. *Бассин Ф. В.* О «силе Я» и «психологической защите» // Вопросы философии.– 1969.– № 2.– С. 118–125.

135. *Лунеев В. В.* Преступность XX века. Мировая, региональная и российская тенденции.– М.: «НОРМА», 1997.– 525 с.

136. *Гриндин С. М.* Мотивация антиобщественного поведения и организация индивидуальной профилактики правонарушений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Академия МВД СССР.– М., 1981.– 32 с.

137. *Кольшикина В. Ф.* Соотношение понятий мотива и мотивации поведения // Предупреждение рецидивной преступности.– Томск, 1978.– С. 69–70.

138. *Семин В. Н.* К вопросу об импульсивном поведении // Личность и деятельность.– М., 1977.– С. 91–92.

139. *Здравомыслов А. Г.* Потребности. Интересы. Ценности.– М., 1986.– 224 с.

140. *Коробов П. В.* Неосторожные преступления как самостоятельная классификационная категория // Изв. Вузов. Правоведение.– 1986.– № 3.– С. 59–63.

141. *Савченко А. В.* Поняття і типи мотивації злочину // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.– 1998.– № 2.– С. 122–127.

142. *Бахин В. П., Карпов Н. С., Цымбал П. В.* Преступная деятельность: понятие, характеристика, принципы, изучение / Под ред. П. В. Мельника.– К., 2001.– 275 с.

143. *Карпов Н. С., Евдокименко С. В.* Злочинна діяльність.– К., 2001.– 60 с.

144. *Анцифорова Л. И.* Принцип связи психики и деятельности и методология психического // Методологические проблемы психологии.– М., 1969.– С. 73–79.

145. *Зелинский А. Ф.* Криминальная мотивация хищений и иной корыстной преступной деятельности.– К.: УМКВО, 1990.– 70 с.

146. Federal Criminal Code and Rules.– St. Paul, Minn., West Publishing Co., 1997.– 1589 p.

147. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / Под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина.– М.: Институт международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 2001.– 576 с.

148. *Карпов Н. С., Савченко А. В.* Мотивация преступной деятельности // Сборник материалов международной конференции «Актуальные проблемы реформирования правовой системы Российской Федерации». Ч. III.– Белгород: Изд-во БелГУ, 2002.– С. 331–337.

149. *Зелинский А.* Злочинна діяльність: поняття та відповідальність // Радянське право.– 1991.– № 12.– С. 19–21.

150. *Антонян Ю. М.* Сексуальный убийца Чикатило: попытка психоаналитического объяснения // Государство и право.– 1993.– № 7.– С. 91–99.

151. Психологические механизмы целеобразования / *Тихомиров О. К., Телегина Э. Д., Волкова Т. Г.* и др. / Отв. ред. О. К. Тихомиров; АН СССР, Ин-т психологии.– М.: Наука, 1977.– 259 с.

152. *Асмолов А. Г.* Деятельность и установка.– М.: Изд-во МГУ, 1979.– 151 с.

153. Теоретическая и прикладная социальная психология / Академия общ. наук. Каф. прикл. и соц. психол. / *Уледов А. К., Журавлёв В. В., Котельников Г. А.* и др.; Руков. автор. колл. и отв. ред. А. К. Уледов.– М.: Мысль, 1988.– 333 с.

154. *Бурлева О. С., Козаченко И. Я.* Корыстный мотив в

структуре уголовной ответственности: текст лекций.– Свердловск, 1988.– 142 с.

155. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека / Под ред. И. М. Фейгенберга, Г. Е. Журавлёва.– М.: Наука, 1977.– 391 с.

156. Наенко Н. И. Психологическая напряжённость.– М.: Изд. МГУ, 1976.– 142 с.

157. Небылицин В. Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий.– М., 1976.– 336 с.

158. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969.– 232 с.

159. Чхартишвили Ш. Н. Проблема мотива волевого поведения.– Тбилиси, 1958.– 216 с.

160. Игошев К. Е. Психология преступных проявлений среди молодежи.– М., 1971.– 76 с.

161. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология.– М.: Юрист, 1995.– 256 с.

162. Урядовий кур'єр.– № 101.– 6 червня 1997 р.

163. Факты и комментарии.– № 56 (0878).– 30 марта 2001 г.

164. Киевские ведомости.– 14 июля 1997 г.

165. Ходжава З. И. Проблема навыка в психологии.– Тбилиси, 1960.– 295 с.

166. Обуховский К. П. Психологическая теория строения и развития личности // Психология формирования личности.– М.: Наука, 1981.– С. 45–66.

167. Чернова К. Т. Некоторые специфические черты участников организованных хищений // Теоретические проблемы учения о личности преступника.– М., 1979.– С. 142–147.

168. Звіт перед українським народом. Десять років на варті правопорядку.– К., МВС України, 2002.– 24 с.

169. Бірюченський О., Роцька Т. Рецидивна злочинність: упрощення при розслідуванні та розгляді кримінальних справ // Коментар судової практики з кримінальних справ / Бюлетень законодавства і юридичної практики України.– К., 1996.– № 6.– С. 7–11.

170. Архів Київського міського суду. Вирок судової колегії у кримінальних справах Київського міського суду від 17 червня 1993 року.

171. Преступная неосторожность (уголовно-правовое и криминологическое исследование) / Лановенко И. П., Лопушанский Ф. А., Костенко А. Н. и др. / Отв. ред. И. П. Лановенко, Ф. А. Лопушанский; АН Украины Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого.– К.: Наукова думка, 1992.– 220 с.

172. Литвак О. Криминологія небережності // Право України.– 1998.– № 3.– С. 35–37.

173. Котов Д. П. Цель и целеполагание в неосторожных преступлениях // Проблемы борьбы с преступной неосторожностью в условиях научно-технической революции.– Владивосток, 1976.– С. 40–47.

174. Угрехелидзе М. Г. Проблема неосторожной вины в уголовном праве.– Тбилиси, 1976.– 130 с.

175. Дагель П. С. Проблема типологии и классификации личности неосторожных преступников // Вопросы борьбы с преступностью.– Омск, 1978.– Вып. 28.– С. 3–14.

176. Квашиш В. Е. Криминологические аспекты проблемы преступной неосторожности // Вопросы борьбы с преступностью.– Омск, 1978.– Вып. 28.– С. 15–32.

177. Савченко А. В. Визнання мотиву обов'язковою ознакою складу злочину як засіб забезпечення надійної охорони прав і свобод громадян // Правовий статус особи: стан, проблеми, перспективи: збірник наукових статей, Київ, 1998. / За ред. М. Головка, Н. Морзе, П. Біленчука.– К.: АПСВ, 1998.– С. 126–129.

178. Dangel E. M. Criminal Law.– Boston, 1951.– 536 p.

179. Brett P. An inquiry into criminal guilt.– Sydney, 1963.– 398 p.

180. Perkins R. Criminal Law.– Brooklyn, 1957.– 752 p.

181. Cross R., Jones P. A. Criminal Law. Twelfth edition.– London, Dublin, Edinburgh, Butterworths, 1992.– 520 p.

182. Наумов А. В. Понятие мотива преступления по уголовному праву Англии и США // Изв. Высш. учеб. зав. Правоведение.– 1967.– № 3.– С. 134–136.

183. Лейленд Пітер. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство (Англ. підхід) / Пер. з англ. П. Тарашук.– К.: Основи, 1996.– 207 с.

184. Крылова Н. Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции.– М.: «СПАРТАК», 1996.– 124 с.

185. Mewett and Manning. Criminal Law. Second Edition.– Toronto, Butterworths, 1985.– 741 p.

186. Уголовный кодекс Австрии / Пер. с нем.– М.: ИКД «Зерцало-М», 2001.– 144 с.

187. Уголовный кодекс Испании. Под ред. и с предисл. д.ю.н., проф. Н. Ф. Кузнецовой и д.ю.н., проф. Ф. М. Решетникова.– М.: Изд-во «Зерцало», 1998.– 218 с.

188. Уголовный кодекс ФРГ / Пер. с нем.– М.: ИКД «Зерцало-М», 2001.– 208 с.

189. Уголовный кодекс Швейцарии / Пер. с нем.– М.: Изд-во «Зерцало», 2000.– 138 с.

190. Ахметшин Х. М., Ахметшин Н. Х., Петухов А. А. Современное уголовное право КНР.– М.: ИД «Муравей», 2000.– 430 с.

191. Монтескье Ж. Л. Дух законов // Новый мир.– 1991.– № 12.– С. 192–217.

192. Юридичний вісник України.– № 2.– 8–14 січня 1998 р.

193. Юридичний вісник України.– № 32.– 6–12 серпня 1998 р.

194. Цицерон. Диалоги. О государстве и о законах.– М., 1966.– 256 с.

195. *Римаренко Ю. І.* Національний розвій України.– К., 1995.– 352 с.
196. *Ветров Н. И.* Профилактика правонарушений среди молодёжи.– М.: Юрид. лит., 1980.– 197 с.
197. *Закалюк А. П.* Общественное воздействие и предупреждение правонарушений / А. П. Закалюк; АН УССР. Ин-т гос-ва и права.– К.: Наукова думка, 1975.– 263 с.
198. Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України / Бюлетень законодавства і юридичної практики України.– К.: Юрінком, 1995.– № 4–5.– 640 с.
199. *Сергеич П.* Искусство речи на суде.– М.: Юрид. лит., 1988.– 384 с.
200. *Антонян Ю., Самовичев Е.* Отражение в приговоре мотивов насильственного преступления // Советская юстиция.– 1982.– № 20.– С. 8–9.
201. Закон України «Про міліцію» // Відомості Верховної Ради України.– 1991.– № 4.– Ст. 20 (із змін та доп.).
202. *Савченко А.* Практичне значення мотиву злочину: результати наукового дослідження // Право України.– 1999.– № 1.– С. 99–102.
203. *Кудрявцев В. Н.* Общая теория квалификации преступлений.– М., 1972.– 352 с.
204. *Коржанский М. Й.* Кваліфікація злочинів. Навчальний посібник. Видання 2–ге.– К.: Атіка, 2002.– 640 с.
205. *Кудрявцев В. Н.* Теоретические основы квалификации преступлений.– М.: Госюриздат, 1963.– 324 с.
206. Практика судів України у кримінальних справах / Бюлетень законодавства і юридичної практики України.– К.: Юрінком, 1993.– № 4.– 352 с.
207. *Власов В. П.* Мотивы, цели и умысел при совершении хулиганских действий // Вопросы борьбы с преступностью.– М., 1975.– Вып. 23.– С. 120–138.
208. *Литвак О.* Злочинність, її причини та профілактика.– К.: Україна, 1997.– 167 с.
209. Криминология: Учебник / Под ред. *Б. В. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского.*– М., Юрид. лит., 1988.– 384 с.
210. *Бантышев А. Ф.* Должностные преступления (вопросы квалификации): Учебное пособие / Академия Службы Безопасности Украины.– К., 1996.– 45 с.
211. *Лановенко І. І.* Концепція ранньої профілактики статевих злочинів: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Українська академія внутрішніх справ, Інститут психології АПН України.– К., 1995.– 23 с.
212. *Бажанов М. И.* Назначение наказания по советскому уголовному праву.– К.: Вища школа, 1980.– 216 с.
213. *Муздубаев М. Х.* Учёт мотивов преступления при

назначении наказания // Вестник МГУ. Серия 11. Право.– 1988.– № 1.– С. 50–56.

214. *Устинова Т.* Влияние умысла и мотива на назначение наказания за неоконченную преступную деятельность // Советская юстиция.– 1982.– № 22.– С. 17–18.

215. Личность преступника / *Кудрявцев В. Н., Кондрашков Н. Н., Лейкина Н. С.* и др.– М.: Юрид. лит., 1975.– 272 с.

216. *Кіпень С.* Урахування пом'якшуючих і обтяжуючих відповідальність обставин при індивідуалізації покарання // Радянське право.– 1981.– № 9.– С. 34–37.

217. *Гаскин С. С.* Отягчающие обстоятельства: уголовно-правовая характеристика и пути совершенствования законодательной регламентации.– Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1984.– 104 с.

218. *Кругликов Л., Капустин В.* Низменные побуждения – отягчающие ответственность обстоятельства // Советская юстиция.– 1985.– № 22.– С. 7–8.

219. *Казміренко В., Казміренко Л., Клименко О.* Кримінальний кодекс України: деякі психологічні аспекти // Право України.– 1995.– № 8.– С. 30–31.

220. *Зелінський А., Маршуба М.* Підлітковий вандалізм // Право України.– 1994.– № 11–12.– С. 40–43.

221. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. *А. И. Бойко.*– Ростов-на-Дону.: Феникс, 1996.– 736 с.

222. *Бобырь В. И., Кулик А. Г.* Общая тенденция преступности в Украине в 1972–1993 гг. и прогноз на ближайшие годы // Бюллетень законодательства и юридической практики Украины.– К., 1994.– № 2.– С. 5–37.

223. *Камлык Н. И., Смеян Л. С.* Криминалистический анализ экономической преступности в Украине и некоторые прогностические оценки её развития // Бюллетень законодательства и юридической практики Украины.– К., 1994.– № 2.– С. 38–45.

224. *Минская В. С.* Роль смягчающих ответственность обстоятельств в индивидуализации уголовной ответственности // Проблемы совершенствования уголовного законодательства и практики его применения.– М., 1981.– С. 106–116.

225. *Ломако В. А.* Применение условного осуждения.– Харьков, Вища школа, 1976.– 125 с.

226. *Карпец И. И.* Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы.– М.: Юрид. лит., 1973.– 287 с.

Додаток А

ЗАГАЛЬНА ТАБЛИЦЯ
вивчення архівних кримінальних справ
у Київському міському суді про умисні вбивства
(статті 93, 94 КК України 1960 р.) за 1992-1997 роки

Рік розгляду справ у суді	Кількість справ про умисні вбивства (статті 93, 94 КК України 1960 р.)	Кількість осіб, яких притягнуто до кримінальної відповідальності
1992	30	42
1993	15	27
1994	26	40
1995	22	36
1996	34	53
1997	30	37
Всього:	157	235

Додаток Б

ЗВЕДЕНА ТАБЛИЦЯ
вивчення архівних кримінальних справ
у Київському міському суді про умисні вбивства
(статті 93, 94 КК України 1960 р.) за 1992-1997 роки

Дані архівних кримінальних справ		Вік засуджених					
		з 14 до 18	з 18 до 25	з 25 до 30	з 30 до 35	з 35 до 40	з 40 і більше
Всього притягнуто до суду		41	81	44	25	13	31
Стать	чол.	37	78	43	25	12	28
	жін.	4	3	1	—	1	3
Сімейний стан	одруж.	—	13	21	10	4	13
	не одруж.	41	65	18	8	6	7
	розлуч.	—	3	5	7	3	11

Дані архівних кримінальних справ		Вік засуджених					
		з 14 до 18	з 18 до 25	з 25 до 30	з 30 до 35	з 35 до 40	з 40 і більше
Освіта	неповна середня	35	28	6	1	1	3
	середня	6	45	32	20	10	20
	середня спеціал.	—	8	4	2	1	4
	вища	—	—	2	2	1	4
Рід занять	працююч.	7	19	20	10	9	14
	не працююч.	22	53	22	15	4	17
	навч.	12	9	2	—	—	—
Попередні засудження	однорідні	—	—	—	—	—	2
	не однорідні	5	23	18	7	3	9
	немає	36	58	26	18	10	20
Ступінь визнання вини	повністю	4 (10%)	8 (10%)	7 (16%)	— (0%)	1 (8%)	1 (3%)
	частково	18 (44%)	33 (41%)	11 (25%)	11 (44%)	3 (23%)	16 (52%)
	не визнали	19 (46%)	40 (49%)	26 (59%)	14 (56%)	9 (69%)	14 (45%)
Ступінь зазначення мотивів злочинів в обвинувисновках	конкретно	10 (13,5%)	14 (9%)	5 (7,5%)	4 (9,5%)	— (0%)	2 (4,5%)
	абстрактно	37 (50%)	87 (56%)	36 (53%)	25 (58%)	12 (54,5%)	16 (34%)
	не зазначені	27 (36,5%)	55 (35%)	27 (39,5%)	14 (32,5%)	10 (45,5%)	29 (61,5%)

Дані архівних кримінальних справ		Вік засуджених					
		з 14 до 18	з 18 до 25	з 25 до 30	з 30 до 35	з 35 до 40	з 40 і більше
Ступінь зазначення мотивів злочинів в обвин. вироках	конкретно	6 (13,5%)	9 (7,5%)	4 (7,5%)	4 (11%)	1 (5,5%)	1 (2,5%)
	абстрактно	24 (54,5%)	68 (57,5%)	32 (58%)	21 (58,5%)	8 (44,5%)	14 (35%)
	не зазначені	14 (32%)	41 (35%)	19 (34,5%)	11 (30,5%)	9 (50%)	25 (62,5%)
Випадки перекваліфікації злочинів у суді (всього)		31	50	13	10	11	11
Випадки впливу мотивів злочину на перекваліфікацію злочинів у суді		24 (77%)	38 (76%)	9 (69%)	9 (90%)	8 (73%)	6 (55%)
Випадки зняття судом обвинувачення в умисному вбивстві (всього)		5	5	2	—	2	3
Випадки впливу мотивів злочину на зняття судом обвинувачення в умисному вбивстві		4 (80%)	4 (80%)	1 (50%)	— (0%)	2 (100%)	1 (33,33%)
Найбільш поширені основні мотиви злочинів	корисливі	21 (47,5%)	49 (41,5%)	25 (45,5%)	10 (28%)	3 (16,5%)	6 (15%)
	хуліганські	5 (11,5%)	6 (5%)	4 (7%)	— (0%)	1 (5,5%)	4 (10%)
	помста за правомірну діяльність	— (0%)	5 (4%)	1 (2%)	2 (5,5%)	1 (5,5%)	4 (10%)

Вік засуджених		з 14 до 18 років	з 18 до 25 років	з 25 до 30 років	з 30 до 35 років	з 35 до 40 років	з 40 і більше років	
		Найбільш поширені основні мотиви злочинів	помста	7 (16%)	17 (14,5%)	9 (16,5%)	9 (25%)	4 (22,5%)
прагнення приховати злочин або полегшити його вчинення	7 (16%)		31 (26,5%)	12 (22%)	8 (22%)	6 (33,5%)	4 (10%)	
ревності	— (0%)		1 (1%)	— (0%)	4 (11%)	1 (5,5%)	2 (5%)	
інші	4 (9%)		9 (7,5%)	4 (7%)	3 (8,5%)	2 (11%)	3 (7,5%)	
Типи мотивації злочинів	вольова (злочинна діяльн.)		24 (54,5%)	71 (60%)	34 (62%)	15 (41,5%)	7 (39%)	9 (22,5%)
	імпульсивна		17 (38,5%)	33 (28%)	13 (23,5%)	17 (47,5%)	8 (44,5%)	21 (52,5%)
	звична	3 (7%)	14 (12%)	8 (14,5%)	4 (11%)	3 (16,5%)	10 (25%)	

Додаток В

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
УКРАЇНИ**

ЕКСПЕРТНЕ ОПИТУВАННЯ

«Ваша думка щодо проблеми мотиву злочину»

Просимо Вас взяти участь в експертному опитуванні. Отримані результати будуть використовуватися при проведенні наукових досліджень і розробці практичних рекомендацій з проблеми мотиву злочину.

Виберіть відповіді, які збігаються з Вашою думкою, та обведіть у коло їх порядкові номери. Якщо Вашу думку не вдалось передбачити, напишіть свої відповіді у вільних рядках.

Будь ласка, не залишайте жодного запитання без відповіді!
Дякуємо за участь!

ЗАПИТАННЯ	ВІДПОВІДІ
1. Чи є мотив злочину, на Вашу думку, специфічним різновидом мотиву людської діяльності та поведінки?	1 – так; 2 – ні; 3 – важко відповісти.
2. Чи вважаєте Ви, що кожне суспільно небезпечне діяння особи, яка визнається суб'єктом злочину, здійснюється вмотивовано?	1 – так; 2 – ні; 3 – важко відповісти.
3. При провадженні досудового слідства (дознавання) необхідно здійснювати доказування мотиву злочину:	1 – тільки у справах про злочини з прямим умислом; 2 – тільки у справах про умисні злочини; 3 – тільки коли мотив безпосередньо вказується в диспозиції кримінального закону як ознака даного злочину; 4 – тільки коли мотив є кваліфікуючою ознакою складу злочину; 5 – завжди, у кожній кримінальній справі; 6 – _____.
4. Чи відомі Вам спеціальні психолого-юридичні методики (розробки, рекомендації тощо) щодо встановлення мотиву злочину?	1 – так; 2 – ні.
5. Чи використовуєте Ви у своїй роботі спеціальні психолого-юридичні методики (розробки, рекомендації тощо) з приводу встановлення мотиву злочину?	1 – так; 2 – ні.

ЗАПИТАННЯ	ВІДПОВІДІ
6. У разі виникнення у слідчого (дознавача) труднощів при встановленні мотиву злочину їм потрібно:	1 – самим намагатися встановити мотив злочину; 2 – призначати судово-психологічну експертизу; 3 – _____.
7. Якщо Ви працювали слідчим (дознавачем), то у скількох відсотках (%) справ із загальної кількості Вами було призначено судово-психологічну експертизу, яка стосувалася встановлення мотиву злочину?	_____ %
8. Чи буде сприяти встановленню істини у справі наявність у ст. 76 КПК України «Обов'язкове призначення експертизи» норми такого змісту: «Експертиза призначається обов'язково для встановлення мотивів вчиненого діяння, що містить ознаки злочину, якщо про це відсутні дані у справі?»	1 – так; 2 – ні; 3 – важко відповісти.
9. В описовій частині обвинувального висновку слідчому необхідно зазначати мотиви злочину:	1 – тільки у справах про злочини з прямим умислом; 2 – тільки у справах про умисні злочини; 3 – тільки коли мотив безпосередньо вказується в диспозиції кримінального закону як ознака даного злочину; 4 – тільки коли мотив є кваліфікуючою ознакою складу злочину; 5 – завжди, у кожній кримінальній справі; 6 – _____.
10. Доказування мотиву злочину для Вас:	1 – має особистий сенс, бо без цього неможливо встановити істину в справі; 2 – це лише виконання вимог закону; 3 – _____.

ЗАПИТАННЯ	ВІДПОВІДІ
11. Якщо суд (суддя), який розглядав кримінальну справу, не встановив конкретні мотиви злочину, не зазначив їх у мотивувальній частині обвинувального вироку, то чи є це, на Вашу думку, підставою для скасування чи зміни вироку?	1 – так; 2 – ні; 3 – важко відповісти.
12. Чи повинна особа підлягати кримінальній відповідальності без встановлення мотиву злочину?	1 – так; 2 – ні; 3 – важко відповісти.
13. Чи вважаєте Ви, що саме мотив здійснює спонукання до суспільно небезпечного діяння та є підставою для оцінки такого діяння?	1 – так; 2 – ні; 3 – важко відповісти.
14. Чи виникають у Вас труднощі в розумінні та відмежуванні понять «мотив», «мотивація», «мотивування» злочину?	1 – так; 2 – ні.
15. Чи мотивується особою здійснення необережних злочинів?	1 – так; 2 – ні; 3 – важко відповісти.
16. Чи зменшується роль мотиву при оцінці вчиненого у необережних злочинах?	1 – так; 2 – ні; 3 – важко відповісти.
17. Мотив злочину, на Вашу думку, слід віднести до такого явища, яке злочинець:	1 – усвідомлює завжди; 2 – більш чи менш усвідомлює; 3 – не усвідомлює зовсім.
18. На які групи з наведеної класифікації можна поділити мотиви злочину?	1 – лише негативні; 2 – негативні, позитивні, нейтральні; 3 – негативні, нейтральні.
19. Чи потребує конкретизації перелік низьких мотивів, що обтяжують кримінальну відповідальність згідно з п. 4 ст. 41 КК України 1960 р.?	1 – так; 2 – ні; 3 – важко відповісти.

ЗАПИТАННЯ	ВІДПОВІДІ
20. Назвіть 5–10 мотивів, які були підґрунтям тих злочинів, що Вами розкривалися або розслідувалися:	1 – _____ 2 – _____ 3 – _____ 4 – _____ 5 – _____ 6 – _____ 7 – _____ 8 – _____ 9 – _____ 10 – _____
21. Мотив злочину, на Вашу думку, у повному обсязі повинен враховуватися при:	1 – визначенні характеру суспільної небезпечності вчиненого діяння і ступеня суспільної небезпечності особи; 2 – звільненні особи від кримінальної відповідальності та покарання; 3 – кваліфікації злочинів; 4 – визнанні особи особливо небезпечним рецидивістом; 5 – призначенні особі виду і розміру покарання; 6 – врахуванні в якості обставини, що пом'якшує або обтяжуює відповідальність; 7 – визначенні особі режиму тримання у місцях позбавлення волі; 8 – застосуванні заходів щодо виправлення засуджених; 9 – в усіх перелічених випадках; 10 – _____
22. До яких ознак складу злочину повинен належати мотив злочину?	1 – до обов'язкових; 2 – до факультативних.

ДАНІ ПРО ОСОБУ ЕКСПЕРТА:

1. Прізвище, ім'я, по батькові	
2. Рік народження	
3. Освіта та спеціальність за освітою, коли та який навчальний заклад закінчили	
4. Стаж роботи в ОВС	
5. Місце роботи	
6. Підрозділ, в якому працюєте	
7. Посада	
8. Стаж роботи на останній посаді	